

2002. január-február

"Segítőkéz" Lelkisegély Telefonszolgálat, Debrecen

Tartalom:

Bevezetés
Rövid hírek, információk
Olvasom, hogy...
Programok, 2002. I. félév programterv
Kiképzési ütemterv
Szakmai és pénzügyi beszámoló
2001. év statisztikája
Olvasónapló
Idézetek

Bevezetés

Kedves Ügyelőtársak!

Van egy jó és egy kevésbé jó hírem az *Infó* lapunkkal kapcsolatban. A jó hír az, amit már kézhez vételnél tapasztalni lehet: újra nagy formátumú lett az újság. Tavaly anyagi okok miatt kicsinyítettük le, de a visszajelzések arról árulkodtak, hogy így nehezebbé vált az olvasása. A rosszabb hír pedig az, hogy havi megjelenés helyett két havonta fogunk jelentkezni. Ennek több oka is van, de elsősorban az időhiányra tudok hivatkozni. A lap szerkesztése 26 hónapon keresztül mindig nagy kihívás volt abból a szempontból, hogy főként a szabadidőmet kellett úgy beosztanom, hogy minden hónapban legalább 8-10 "éjszakai műszakot" képes legyek az írásra, szerkesztésre fordítani. Mindemellett külső "nyomások" hatására beindítottuk az *Infók* negyedéves válogatás különszámát, amit a kívülágnak szántunk (és a mai napig örömmel látom, hogy valamilyen szakmai "úrt" tölt be, mert sok helyről kérnek példányokat belőle). Aztán az *Infó* sikerét az is bizonyítja, hogy a Szövetség a LESZ Hírlevél szerkesztőbizottságába is felkért, majd mikor Debrecen lett a Délkeleti Régió központja, rögtön igényként jelent meg, hogy csináljunk a régióknak is hírlevelet. Mindez nagy öröm számomra, de a tavalyi év második felében, négy hónap alatt 8 lapot kellett megszerkesztenem (négy havi *Infót*, két *Infó* különszámot és két Régió Hírlevelet), mellette még két LESZ Hírlevél szerkesztésébe is besegíteni! Ezekben a hónapokban egy napilap munkatársánál is több időt és energiát fordítottam újságírásra, szerkesztésre, ami már egyszerűen meghaladta a teherbíró képességemet. Így ebben az évben a 12 hónapra "csak" 12 lap szerkesztését vállalom (6 "kéthavi" *Infó*, 2 *Infó* különszám és 4 Régió Hírlevél), és természetesen 3-4 LESZ Hírlevél szerkesztésében továbbra is részt veszek. Tavaly októberben mellel egy mentálhigiénés egyesület is megkeresett azzal, hogy írnék-e rendszeresen egy most induló kiadványukba. Akkor határoztam el, hogy megpróbálom a nehezebb "utat": csökkenteni és nem növelni, mert a több nem lesz jobb.

Remélem, hogy továbbra is érdeklődve veszitek a kezetekbe az *Infót*, ami akárhogy is csökkent megjelenésben, mégsem változik alapjában.

Debrecen, 2002. január 17.

Rénes László

No. 25.

Rövid hírek, információk

- A **Debreceni Önkormányzat Polgármesteri Hivatal** ügyfélszolgálati irodájának (Új Városháza, Kálvin tér) november óta van zöld száma: **06-80-203-951**. (Csak eddig nem nagyon hirdették, a magas költségektől tartanak.) Szociális és egyéb ellátásokkal kapcsolatban lehet hozzájuk irányítani a Hívókat!
- Ettől az évtől a LESZ központilag továbbképzéseket indít a tagszolgálatok ügyelőinek. A képzésekre, tréningekre minden szolgálat egy főt delegálhat. Az első kurzust a gyászfeldolgozás témakörében tartják, **Segítség a gyászban** címmel, 40 órában, ami négy hétvégén (péntek-szombat) lesz megtartva Budapesten. A továbbképzés előképzettséget nem kíván, saját élmény alapú, önismereti és tréning elemekkel egyaránt működő csoportokat kiváló szakemberek fogják vezetni: Polcz Alaine, Pilling János, Markó Mária, Farkas Lőrincné és Révész Renáta. A foglalkozások mindig egy óra előadással kezdődnek, majd ezt csoportmunka követi. 2002. január 25-től március 9-ig kéthetente lesznek a képzések, aminél lényeges, hogy hiányzást csak kivételes esetben fogadnak el. A képzés költségét a LESZ állja, a jelentkezőnek kell biztosítani önmagának az utazási költséget, szállást és étkezést. A meghívó egy hónapon keresztül a faliújságunkon elolvasható volt, a stábból Gergely Judit jelentkezett. Az év hátralevő részében a LESZ még két-három továbbképzést tervez, érdemes lesz figyelni tehát a következő tréningekre is.
- A Magyarországmentési Misszió Alapítvány női és férfifodrász, vízvezeték- és központifűtés-szerelő szolgáltatást, valamint rokkantkocsi-javítást kínál rászorulóknak (kisnyugdíjasok, nagycsaládosok, csökkent munkaképességűek, munkanélküliek). Munkadíjat nem számolnak fel, csak az anyagát kell megfizetni. Az igényeket - a reggeli és az esti órákban - az 52/426-409-es telefonszámon lehet bejelenteni. Az alapítvány a fenti szolgáltatásokat a vidéki rászorulóknak is lehetővé teszi.
- A **Schöpf-Merei Kórház Anyavédelmi Központja** (IX. Budapest, Bakáts tér 10.) és a **Magzatburok Alapítvány** ingyenes zöld számon próbál segíteni a terhes kismamáknak: **06-80-203-767**. A kórház előtt inkubátor is van.
- A **Mezon Ifjúsági Információs és Tanácsadó Iroda** (Debrecen, Batthyány u. 2.) 2002-ben többek között a következő szolgáltatásokat nyújtja: hétfőnként 15-17 óra között pályaválasztási tanácsadást; keddenként diákjogi tanácsadás 13:30-15:30 között; szerdán 16-18 között pszichológiai tanácsadás van, pénteken pedig 15 és 17 óra között jogi tanácsadással várják a fiatalokat.
- „**Kék vonal**” fiataloknak: **06-80-505-000** telefonszámon **éjjel-nappal**, az országból mindenholn ingyen hívható (mivel a számuk zöld szám, csak a nevük „kék”). A GYITOSZ országos zöld számára sok panasz érkezett, hogy nem nonstop, sokszor csak üzenetrögzítő jelentkezett. Ezt most már tényleg lehet ajánlani a fiataloknak, olyan időpontokban, amikor a Rejtőzködő nem elérhető.

Olvasom, hogy...

Olvasom, hogy az öregséginyugdíj-minimum, a saját jogú és hozzátartozói nyugellátás, valamint a baleseti járadék összege 9,7%-kal emelkedik 2002.január 1-től, így az öregségi nyugdíjminimum összege 2002-ben 20.100 Ft lesz havonta. A rendszeres szociális segély összege a nyugdíjminimum 80%-a, 16.080 Ft, aktív korú nem foglalkoztatottak esetében annak 70%-a, 14.070 Ft. Az ápolási díj összege nem lehet kevesebb a minimálnyugdíjnál a súlyosan fogyatékos és 18 éven aluli tartósan beteg gyermek gondozása esetén. Az ellátás méltányosságából megállapítható 18 éven felüli tartósan betegek ápolása esetében is, ilyenkor összege a nyugdíjminimum 60%-a, 12060 Ft. Ezekben ez esetekben az ápolási díj folyósításának időtartama nyugdíjszerző időnek minősül, így ebből az összegből járulékot vonnak. A rokkantsági járadék összege egységesen havi 20.400 forintra emelkedett.¹

¹ HB-i Napló (2001.12.29.)

Olvasom, hogy a Kenézy kórház 7 osztályán a betegek elégedettségi felmérését végezték el 2001. őszén. Megállapították, hogy a megkérdezettek 97%-a javasolná ismerőseinek a kórházat, az orvosi munkát 97,3, a nővéri munkát 84 pontra értékelték. A legproblematisabb a kórház megközelíthetősége, illetve az étkeztetéssel kapcsolatban is több elmarasztaló véleményt találtak.²

Olvasom, hogy a MÁV Debrecenben évekig a késések szempontjából jó átlagot teljesítettek (98%), ami az országos átlag fölött van. Az utóbbi hónapokban azonban az új menetrend változásai miatt ez az arány megfordult. Október-november hónapokban tarthatatlan helyzetek alakultak ki. Az intercityken kívül a többi vonat szinte csak állandó késésekkel közlekedett. A területi igazgatóság - felmérve a problémákat - megpróbálja a negatív tendenciát visszafordítani.³

Olvasom, hogy a népszámlálás alapján 2001-ben 100 foglalkoztatottra 176 inaktív jutott. Az inaktívak között vannak a kiskorúak, tanulók, nyugdíjasok, rokkantnyugdíjasok, és a munkanélküliek is. 1990-ben még 129 fő jutott 100 foglalkoztatottra.⁴

Olvasom, hogy decemberben elkészült Debrecen egészségképe, ami tervek szerint egy prevenciósi koncepció alapjául szolgál. A népességi, gazdasági, társadalmi, foglalkoztatottsági és sok más területet elemző felmérés az adatokat az egészségkép szempontjai szerint rendszerezi.

A felmérés szerint Debrecen népessége fogy és öregszik, aminek oka a születésszám csökkenése és az előregedés. Az öregek nagyobb aránya a szociális ellátási feladatokat és ez egészségügyi ellátást fogja megemelni. A rokkantnyugdíjasok száma lassan nő, a munkanélküliség kedvezőtlenebb az országos átlagnál. A veszélyeztetett kiskorúak száma is emelkedett, a többgyermekes családok kerültek a legjobban romló helyzetbe az utóbbi években.⁵

Olvasom, hogy Dr. Rác Julianna, a népjóléti osztály vezetője szerint ma kevesebb hajléktalan a megyeszékhelyen, mint a korábbi években. A legfrissebb adatok szerint 800 hajléktalan él Debrecenben. Az étkeztetést vállaló szervezetek (Magyar Vöröskereszt nappali melegedője, Szent Anna Főplébánia Caritas szervezete, MÖSZ nappali melegedője stb.) azonban azt tapasztalják, hogy egyre többen veszik igénybe az ételosztásukat. A hajléktalanok számának meghatározása mindig is sok bizonytalanságot adott. Volt, mikor (pár éve) országosan 30 ezer hajléktalant emlegettek a szakminisztériumban, de a fővárosi, hajléktalanok segítségével foglalkozó civil szervezetek szerint a 100 ezret is elérhette a számuk. Debrecenben eddig ezer körülire becsülték számukat. A nehézséget az is adja, hogy a hajléktalanok között akadnak olyanok, akik vidéken tavasztól ősziig alkalmi mezőgazdasági munkákból tartják fenn magukat (a foglalkoztatónak mindig akad egy fűkamrája, használaton kívüli ól vagy göréja, ami szállásnak megfelelőnek találtatik). Télen viszont nem szívesen látják a hajléktalanokat vidéken, hiszen munka nélkül vannak, tartanak attól, hogy kisebb-nagyobb lopásokat hajtanak végre. A városokban viszont munka nélkül több lehetőség is akad pénzszerzésre (kukázás, papírgyűjtés, üvegezés, koldulás stb.), de több alkalmi munka is adódik a téli időszakban (pl. piacokon segíteni lehet pakolni, éjszakai őrzésben stb.). A téli időszakban tehát a városokban gyűlnek össze a hajléktalanok. Úgy tűnik, hogy ilyenkor kellene pontosan regisztrálni a létszámukat.⁶

Olvasom, hogy Budapesten Rogers Személyközpontú Általános Iskola és Gimnázium működik. Nyolc általános és négy gimnáziumi osztályban húsz nevelő 119 gyermekkel foglalkozik. A speciálisan működő iskolában a nap beszélgetőkörökkel - konfliktus megoldással - kezdődik. A tantárgyak sem a megszokott tematikát követik: a kultúrkör tantárgy azt a célt szolgálja, hogy a gyermekek a sajátjukon kívül más kultúrkörökkel is megismerkedhessenek. Az ötödik osztályban a tantárgy művészeti tárggyá alakul, mely vizuálisan a zene, a drámapedagógia és a tánc eszközeivel emelt óraszámokban vezeti be a gyerekeket a művészet világába. A hatodik osztályig érdemjeggyel nem osztályoznak, szöveges értékelést adnak a gyermek tanulásáról, teljesítményéről, szociális fejlődéséről. Alapelv: a gyermek fejlődését önmagához mérik. A középiskolában a jegyek mellé több szempontú értékelést adnak. Az iskolai foglalkozások délután kettőig tartanak, majd négyig szabadon választhatnak különböző programok közül (kézművesség, úszás, foci, filmklub, kreatív tánc stb.). A programok 6-8 hetente változnak. A kommunikáció tantárgy bevezetésével az a törekvés, hogy a gyermekek az

² HB-i Napló (2001. dec.)

³ HB-i Napló (2001. dec.)

⁴ HB-i Napló (2001. dec.)

⁵ HB-i Napló (2001. dec.)

⁶ Futár (2001. dec.)

életben megtalálják helyüket, biztonságosan közlekedjenek, a mindenkori körülményekhez jól alkalmazkodjanak. Időt fordítanak a csoportépítésre. Ősszel egy hétig erdei iskolában vannak, ahol megismerik a természeti jelenségeket, a tájnyelvet, az ott élő embereket, a népszokásokat. Júniusban zárótábort szerveznek, amelyen az egész iskola részt vesz. Az iskola a konfliktusok megoldására a szülőket és az osztályfőnököket, sőt a gyermekeket is bevonja. A "Vének Tanácsa" tanácsadó, javaslattevő szerepet tölt be, melynek három felnőtt és három gyermek tagja van.

A Rogers iskola rugalmas és nyitott életszemléletű tanárainak segítségével a gyermekek számára lehetővé válik, hogy autonóm és kreatív emberként induljanak el életpályájukon.⁷

Rénes László

Programok

2002. január 18.	péntek	15³⁰ - 18³⁰	
szupervízió			
		14 - 15 ³⁰	egyéni szupervízió
2002. január 28.	hétfő	18 - 21	Közyűlés

2002. február 15.	péntek	15³⁰ - 18³⁰	
szupervízió			
		14 - 15 ³⁰	egyéni szupervízió
2002. február 25.	hétfő	18 - 21	esetkonzultáció és megbeszélés

2002. I. félév programterv

Március

1. Péntek	15 ³⁰ -18 ³⁰ -ig	szupervízió
18. Hétfő	18 - 21-ig	esetkonzultáció

Április

12. Péntek	15 ³⁰ -18 ³⁰ -ig	szupervízió
22. Hétfő	18 - 21-ig	esetkonzultáció

Május

⁷ Sansz (2002/1.)

10. Péntek

15³⁰-18³⁰-ig

szupervízió

Június

1. Szombat

10³⁰-17³⁰-ig

továbbképzés

22. Szombat

10³⁰-13³⁰-ig

szupervízió

17 - 21-ig

„évadzáró”

Egyéni szupervízió:

- minden alkalommal 14-15³⁰-ig,
- két alkalommal 18³⁰-19³⁰-ig: áprilisban és májusban!

Kiképzési ütemterv

SZŰRÉS				
Egyéni interjúk				
1.	február	1.	péntek	
2.	február	4.	hétfő	
Utolsó „rosta”				
3.	február	11.	hétfő	

Az egyéni interjúk lebonyolításához szokás szerint jelentkezőket várunk! A közgyűlésen ezt is meg fogjuk beszélni.

KIKÉPZÉS					
Személyiségfejlesztő tréning				Síró Ágnes	
1.	február	16.	szombat	9-17-ig	
2.	február	23.	szombat	9-17-ig	
3.	március	2.	szombat	9-17-ig	
4.	március	9.	szombat	9-17-ig	
Elmélet					
1.	március	11.	hétfő	18-21-ig	Rénes László
2.	március	22.	péntek	17-20-ig	Rénes László

3.	március	25.	hétfő	18-21-ig	Rénes László
4.	április	5.	péntek	17-20-ig	Dr. Kálmánchey A.
5.	április	8.	hétfő	18-21-ig	Dr. Kálmánchey A.
6.	május	13.	hétfő	18-21-ig	Rénes László
Gyakorlat				Rénes László	
1.	április	20.	szombat	9-17-ig	
2.	április	27.	szombat	9-17-ig	
3.	május	4.	szombat	9-17-ig	
4.	május	11.	szombat	9-17-ig	
5.	május	25.	szombat	9-17-ig	
Kiképzés „zárása”				Rénes László	
1.	május	27.	hétfő	18-21-ig	<i>MEGBESZÉLÉS</i>
2.	május	31.	péntek	17-20-ig	<i>ESKÜTÉTEL</i>
Továbbképzés				Debrecenyi Károly István	
3.	június	1.	szombat	9-17-ig	
Hospitálás-esetkonzultáció				Rénes László	
4.	június	17.	hétfő	18-21-ig	
5.	július	1.	hétfő	18-21-ig	
HOSPITÁLÁS					
június 1-től		július 1-ig			

Szakmai és pénzügyi beszámoló

MÉRLEG
A „SEGÍTŐKÉZ” LELKISEGÉLY TELEFONSZOLGÁLAT
2001. évi gazdálkodásáról

Sorszám	Megnevezés	Összeg forintban
1.	2000. évről áthozott vagyon	18 949.-
2.	Bevétel 2001-ben	286 281.-
3.	Összes bevétel	305 230.-
4.	Kiadás	295 800.-
	Egyenleg (2002-re átvitt vagyon)	9 430.-

RÉSZLETEZÉS

BEVÉTEL

Költséghely	Megnevezés	Összeg forintban
I.	Pályázatból származó bevétel	180 372.-
II.	VESZ-től ellátmányon kívül	-
III.	Ellátmány 10.000/n.év + kiegészítés	41 809.-
IV.	Tagdíjból származó bevétel	58 400.-

V.	Telefonos perselyből származó bevétel	4 800.-
VI.	Egyéb előre nem látható bevételek	900.-
	2000-ről áthozat	18 949.-
	ÖSSZES BEVÉTEL	305 230.-

KIADÁS

Költséghely	Megnevezés	Összeg forintban
VII.	Posta költség	25 914.-
VIII.	Irodaszer vásárlás	15 436.-
VIII. / a.	INFO fénymásolása	98 455.-
IX.	Háztartási cikkek	433.-
X.	Ajánd. konf. és ünnepen ügyelőknek	12 372.-
XI.	Fotók a stáb eseményeiről	1 999.-
XII.	Könyvek vásárlása	-
XIII.	Szafolyóiratok vásárlása	7 280.-
XIV.	Vendéglátásra (stábon ásványvíz stb.)	17 132.-
XIV / a.	Évadzáró vacsora Sándor fogadó	10 000.-
XV.	Eszközök vásárlása	15 292.-
XVI.	Nevezési díj (pályázatok)	2 650.-
XVII.	Utazási költség (Kiskunhalas országos találkozó)	15 038.-
XVIII.	Telefonszámla (VESZ)	-
XIX.	Egyéb kiadás: INFO-k kötetése	43 799.-
XX.	Tagdíj (LESZ)	30 000.-
XXI.	Konferenciák költsége	-
XXII.	Képzési segédanyag sokszorosítás	-
	KIADÁSOK ÖSSZESEN	295 800.-

A 2002. évre átvitt vagyon: 9 430.- Ft, azaz kilencezer-négyszázharminc forint.

Szöveges indoklás:

2001-ben az összes bevételünk 305.230.- Ft, kiadásunk 295.800.- Ft volt. A bevétel nagy része négy tételből áll: két pályázat 180.000.- Ft, az ügyelőkötől beszedett tagdíj, ami 58.400.- Ft volt, illetve a VESZ 10.000.- Ft-os negyedéves ellátmánya. Mint a táblázatból látható az ellátmány éppen fedezi a postaköltséget (25.914.- Ft) és az irodaszer vásárlást (15.436.- Ft). Az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottságától 150.000.- Ft pályázati támogatást kaptunk, aminek a nagy részét az Infokra költöttük (a havi és negyedéves Infók fénymásolására 98.455.- Ft-ot, az "évkönyvvé" szerkesztett formátumának a bekötetésére és spiráloztatására 43.799.- Ft-ot). A Debreceni Polgármesteri Hivatal 30.000.- Ft-os pályázati támogatásának a felét az Országos Találkozóra utazók útiköltségére fordítottuk, a másik feléből az Infó téli különszámát sokszorosítottuk.

Az összes többi felmerülő költségünket a tagdíjból tudtuk fedezni.

Könyvek vásárlására ebben az évben sem tudunk forrást keríteni, azonban a "Minden Ember Fenség" Alapítvány decemberben 45.000.- Ft értékben adományozott a Szolgálatunknak új szakmai könyveket.

A közgyűlés elé... (részletek a szakmai beszámolóból)

Minden év elején a közgyűlésünkön összegezzük az előző évet, számadást készítünk munkánkról, tevékenységünkről, megvalósult terveinkről, nehézségeinkről és a sikerek mellett a kudarcokról is beszélni kell.

2001-ben úgy gondolom, hogy kiegyensúlyozottan dolgoztunk. A stáb - létszámunk szempontjából - már az év elején sem volt nagy, de az év végére meglehetősen lecsökkentünk. Ez mindenkire több terhet, ügyeletet ró.

Szakmai munkánkra nem volt panasz. Úgy érzem, hogy a munkatársaink elkötelezettsége, hozzáállása magas fokon áll, s ha adódnak is néha konfliktusok abból, hogy a stábben mindig akadnak olyan ügyelők, akik kevesebbet vállalnak vagy a közös programjaink látogatását hanyagolják, azért a közösségünk összetartónak bizonyult az elmúlt időszakban, s ez szakmai kérdésekben is igaz. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez mennyire fontos, talán nincs rosszabb annál, ha egy stáb már eleve a szakmai kérdésekben is széthúzó, szakmai értékek és normák mellett veszélybe kerülnek maguk a stábtagnak is. Sokat köszönhetünk a szupervizorunknak, akinek a foglalkozásai nagy segítséget jelentenek számunkra.

Tavaly a szupervíziókon és az esetkonzultációs csoportokon kívül több más eseményünk is volt: márciusban két hétvégén továbbképzést tartottunk; májusban a Polgármesteri Hivatal dísztermében Telefonos napi konferenciát szerveztünk; szolgálatvezetőnk rangos szuicidológiai konferenciát hozott létre a Református Kollégiumban (ezen előadóként is szerepeltünk); júniusban nagyon hangulatos vacsorán vettünk részt Beáék fogadjában, ősszel - a hagyományokhoz híven - egy filmet elemeztünk ki; az Országos Találkozón hat fővel képviseltük a szolgálatunkat és szintén hagyományosan megemlékeztünk a karácsonyról, megajándékoztuk egymást és magunkat egy kis ünnepi hangulattal.

A pénzügyi indoklásban látható, hogy elég sokat költöttünk az Infókra. Az Infó lett az egyik leghatékonyabb kapcsolattartási formánk a város szakmai és civil szervezeteivel és a többi telefonos szolgálattal. Az anonimitás miatt mi mindig is egy kicsit "elszigetelődtünk" a nem telefonos szervezetektől, s ebből következett, hogy kevesebbet tudtak rólunk, a munkánkról, egyáltalán a létezésünkről. Az Infóval elértük, hogy egy kicsit közelebb kerültünk másokhoz városunkban és azokhoz a telefonszolgálatokhoz is, akiknek rendszeresen vagy alkalmanként küldünk egy-egy példányt. Az Infóból szerkesztett, könyv formátumú éves összesítést ebben az évben is megcsináltuk, kötött és spirálozott formában 16 példány készült, amiket a Megyei Könyvtártól a Pszichológiai Tanszéken át a Közösségi Adattárig olyan helyekre igyekeztünk leginkább ajándékként eljuttatni, ahol minél többen forgathatják.

2001-től a Délkeleti Régió központja lettünk az elkövetkező három évre. Ez megtiszteltetés számunkra, de egyben feladatokat ró ránk. Nekünk kell összefognunk kilenc szolgálatot, évente két régió ülést és egyéb programokat is szervezni, illetve újraindítottuk a Régió Hírlevelet, amit mi szerkesztünk, s tavaly már két számmal is jelentkeztünk.

Köszönetet kell mondanunk a szolgálatvezetőnknek, hogy a "Minden Ember Fenség" Alapítvány részéről biztosított a szolgálatnak 45.000.- Ft értékben szakmai könyveket.

De köszönjük ügyelőinknek is, hogy ebben az évben is meglepték stábunkat könyvekkel (az 58-as és a 17-es ügyelők pl. rendszeresen "adományoznak"), illetve alkalmanként tollakkal, jegyzetfüzetekkel, fénymásolópapírral, kávéval, szalvétával, elemmel stb. látnak el bennünket.

Köszönet jár azért is, hogy ebben az évben is betartottátok az időkereteket, s így a MATÁV által biztosított zöld szám forgalomra járó támogatást nem léptük túl (egyébként 2001-ben 1.256.509.- Ft-ba került az összes hívás díja).

A szolgálatunk anyagi helyzete nem valami rózsás, de megpróbálunk addig nyújtózkodni, ameddig a takarónk ér. Az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottságától 2002-re is kaptunk 130.000.- Ft pályázati támogatást, a Szociális és Családügyi Minisztériumtól is várunk még pályázati forrást. Úgy tűnik, hogy az Infók sokszorosítása, a kiképzés tréning része és a stáb továbbképzése ezekből a pénzekből megoldható lesz. Minden egyéb költségünkre további pályázatokat kell benyújtani (már ha van megfelelő pályázati kiírás).

2002 első felében a legnagyobb feladatunk az új önkéntes ügyelők kiképzése lesz. Májusban újból Telefonos napot kell rendeznünk, s nem marad el a továbbképzés sem: idén júniusban és októberben lesz egy-egy szombati napon megtartva. Szervezni fogunk "filmes" stábokat is, és a hagyományos nyár előtti és karácsonyi együttléteket is megtartjuk.

Úgy tűnik, hogy az 1998 óta dédelgetett könyvünk is révben van, mivel a Soros Alapítvány 120.000.- Ft-tal támogatta a kiadást. Ez a támogatás éppen arra elég, hogy kikerüljön a nyomdából kis példányszámban. Talán, ha már létező kiadvánnyal kopogtatunk, inkább odafigyelnek rá, és így utánnomásra jobban tudunk pénzt szerezni (a könyv megjelentetésével kapcsolatban 7 pályázatot írtam eddig, s csak a Soros Alapítvány tartotta támogatásra érdemesnek).

A közgyűlésen mindezekről bővebben is szólhatunk, most még csak annyit, hogy a szolgálatvezetőnk nevében is megköszönjük az egész éves munkátokat, s erre az évre kívánunk jó egészséget, kitartást, tartalmas munkát, harmóniát munkában és magánéletben egyaránt!

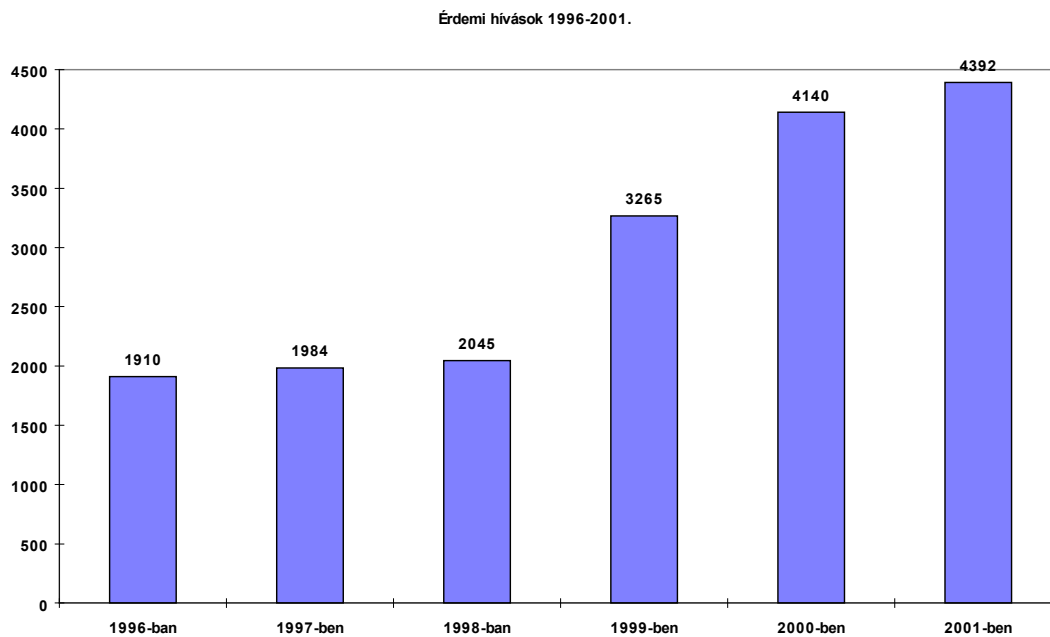

Debrecen, 2002. január 11.

Rénes László titkár

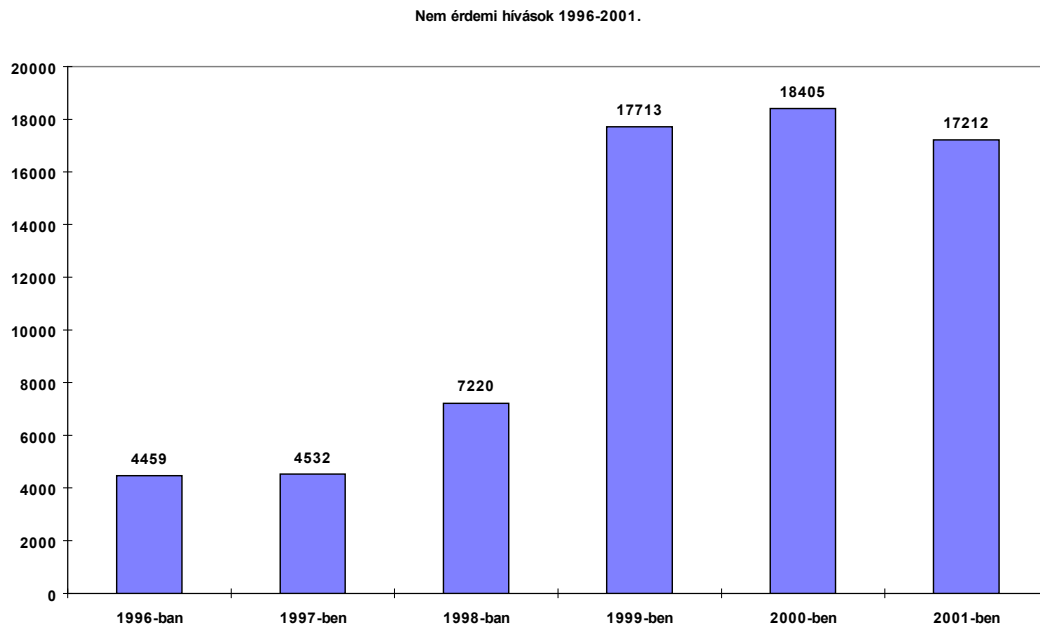
A 2001. év statisztikája

1. Érdemi és nem érdemi hívások összehasonlítása az előző évekkel

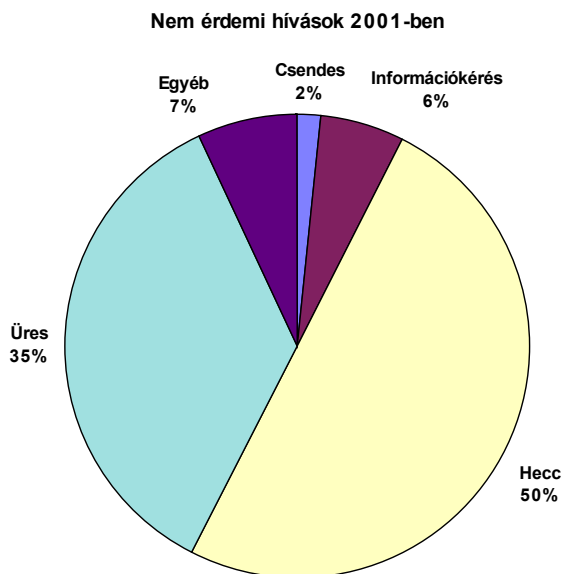
1. ábra. Érdemi hívások 1996-2001 között.

Az első ábráról látható, hogy 2001-ben is emelkedett az érdemi hívások száma, de megállt az a "rohamos" növekedés, ami 1999-et és 2000-et jellemezte.

2. ábra. Nem érdemi hívások 1996-2001 között.

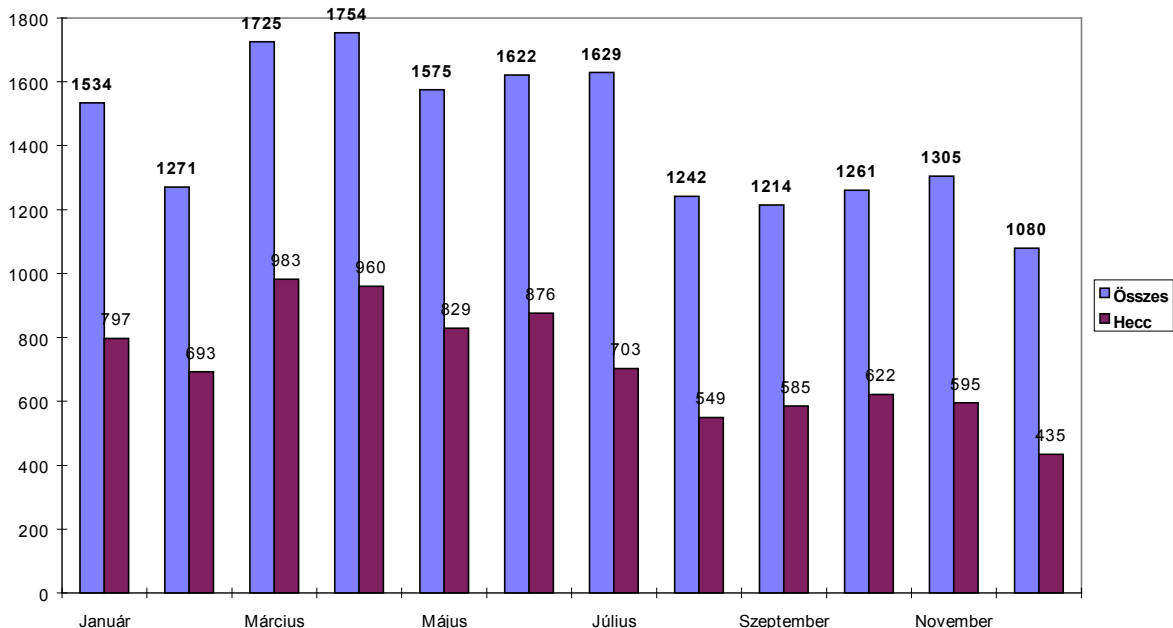
A második ábra ennél még öröndetesebb: a nem érdemi hívások száma 2000-hez képest csökkent, s valamivel az 1999-es év "alá" csúszott.

3. ábra. Nem érdemi hívások típusai 2001-ben.

2000-ben nem érdemi hívások arányai: információkérés 4%, egyéb 8%, üres 36%, hecc 51%. Úgy tűnik, hogy számottevő változás ebben a megoszlásban nem lesz, továbbra is a hecc-vicc hívások uralják a nem érdemi hívások felét.

Nem érdemi hívások 2001-ben

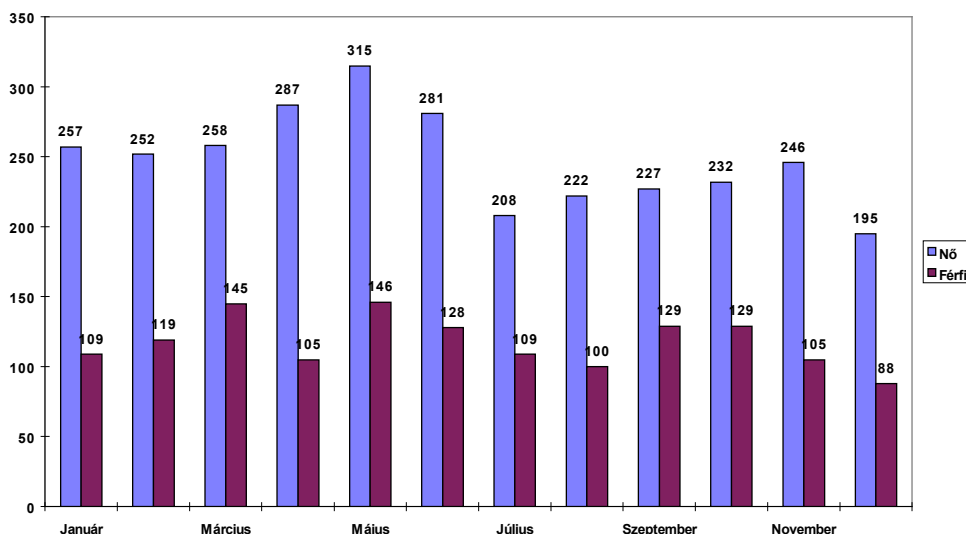

4. ábra. Nem érdemi hívások 2001-ben havi megbontásban (a hecc-vicc hívások és az összes hívások).

Kimagasló 2000-ben július hónap volt a nem érdemi összességében és a hecc hívásokban is (ebben évek óta hasonló tendenciát láthatunk). A tavalyi évben mintha változás történt volna, szembeötlő, hogy az év első felében jóval több nem érdemi hívásunk volt. A tendencia valószínűleg nem változott, csak egy "valami": a kijelző használata. Látható, hogy a júniustól használt kijelző június-júliusban még nem éreztette hatását, de utána egyre inkább csökkennek a nem érdemi hívások, azon belül is a hecc hívások. Minden aggodalom ellenére: érdemi hívásaink nőttek, a kijelző használata viszont a nem érdemi hívásokban csökkenést hozott, amit szeretünk volna elérni.

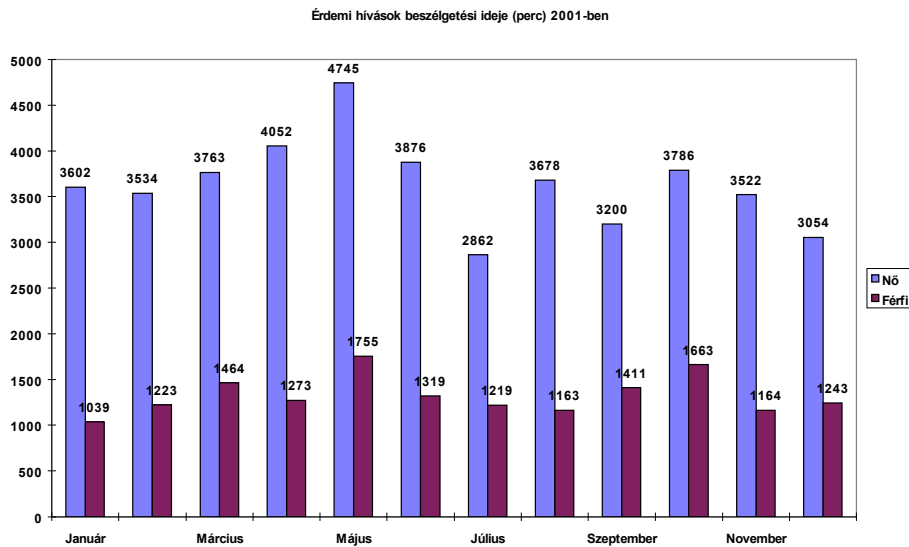
2. Érdemi hívások jellemzői 2001-ben

Érdemi hívások 2001-ben (havonta)

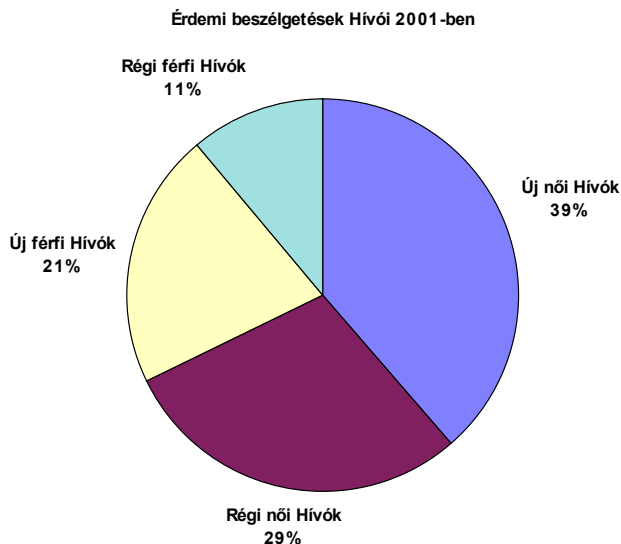
5. ábra. Érdemi hívások nemek szerint havi megbontásban.

Az 5. ábra mutatja, hogy havonként hogyan alakult az érdelem hívások száma. A nőket és férfiakat külön vettük, bár most ilyen szempontból nem elemizzük a hívások megoszlását. Az év első felében több hívásunk volt, a csúcspont május (összes érdelem hívás: 461!) és az előtte és utána következő hónapok. Júliustól csökkenés következik.

6. ábra. Érdemi hívások beszélgetési ideje nemek szerint.

A 6. ábra miatt van haszna, hogy külön mutatjuk a nemeket, ugyanis így jól összehasonlítható a beszélgetési idő a hívások gyakoriságával: a hívások az év második felében csökkentek, viszont a női Hívóknál a beszélgetési idő arányában nem csökkent ennyire. Ha októbert nézzük, akkor látható, hogy 232 női Hívó volt, még az első 6 hónapban a legkevesebb 252, mégis októberben 3786 percet vettek igénybe, amivel a negyedik legtöbb hívási idő ebben hónapban keletkezett.

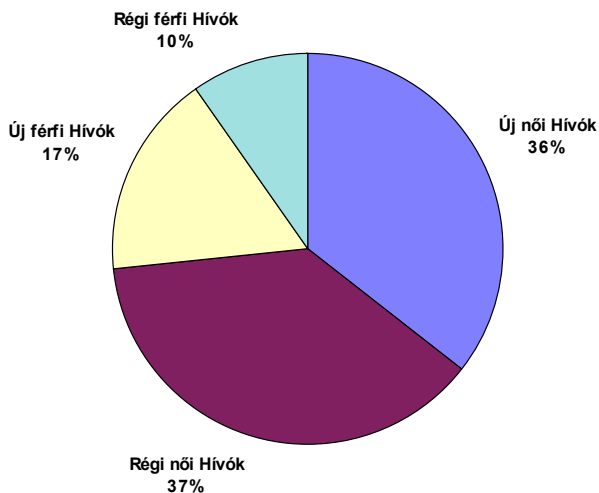

7. ábra. Érdemi beszélgetések Hívói százalékos megoszlásban.

2000-ben a hívók 70%-a nő, 30%-a férfi volt, amihez képest 2001-ben két százalékpontot javult a férfiak aránya: 32% a 68% női Hívóval szemben.

2000-ben is az új női hívók 39%, régi női hívók 31%, új férfi 18% és régi férfi 12%. Ehhez képest emelkedés van az új férfi Hívóknál (3%) és csökkenés a régi női Hívóknál (2%).

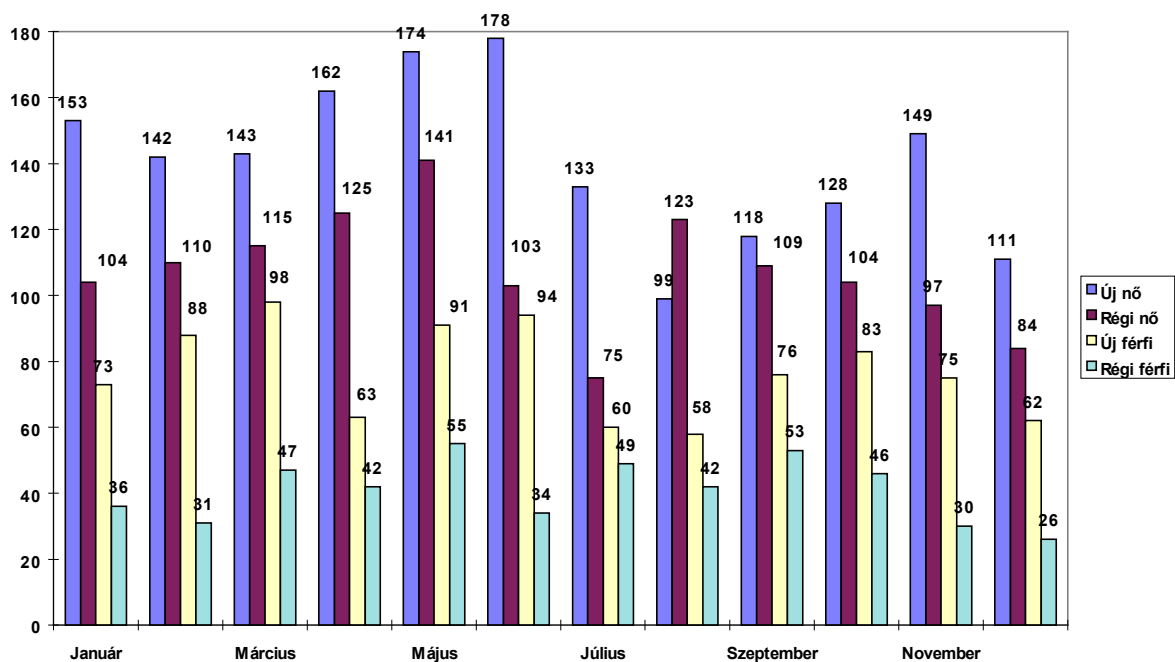
Érdemi hívások beszélgetési idő megoszlása 2001-ben

8. ábra. Érdemi hívások beszélgetési idő megoszlása.

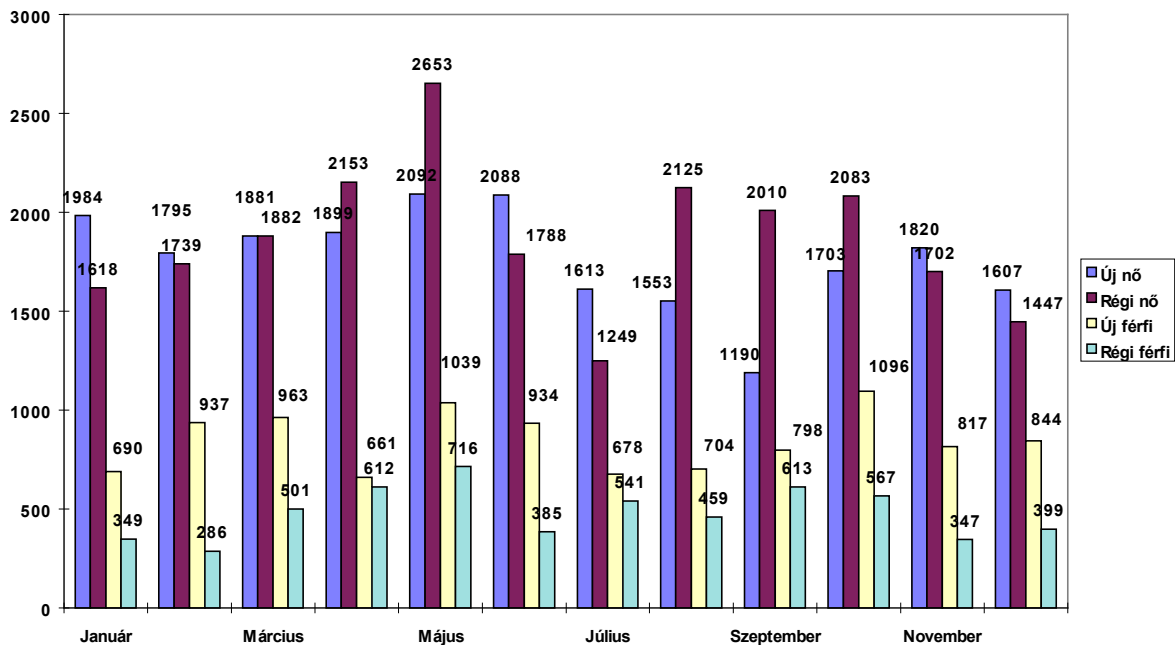
2000-ben a beszélgetési idő megoszlása a következő módon alakult: új női hívók 34%, régi női hívók 40%, új férfi hívók 16% és régi férfi hívók 10%. 2001-ben 3%-kal kevesebb idő jutott a régi női Hívókra és ez a 3% az új Hívókra tevődött át.

Érdemi hívások 2001-ben

9. ábra. Érdemi hívások régi-új Hívók szerint.

Érdemi hívások beszélgetési ideje 2001-ben

10. ábra. Érdemi hívások beszélgetési ideje régi-új Hívók szerint.

A 9. és a 10. ábrát érdemes együtt nézni. Könnyen levonható a tanulság: ha az új férfi Hívók többen vannak, akkor a beszélgetési idejük is több, viszont a nőknél a régi női Hívók beszélgetési ideje olykor még akkor is több, ha a hívások arányában kevesebben is voltak az új női Hívókhöz képest. Amióta statisztikát készítünk a hívásainkról, ezt minden évben megállapíthattuk. Csak nem mindegy, hogy milyen arányban létezik ez az arányteltolódás. Már tavaly is örömmel láttuk, hogy 2000-ben, egy-két kimagasló hónapot eltekintve, csökkent a régi női Hívók beszélgetési ideje az előző évekhez képest. 2001-ben, ha nem is sokkal, de megint csökkenés tapasztalható. Ugye tudjuk, hogy a régi Hívók beszélgetési idejének mennyiségéből elég jól lehet következtetni arra, hogy egy szolgálat életében mennyire vannak jelen a krónikus Hívók?

3. Még a krónikusokról...

A régi Hívók az előbbiekből kiderült, hogy 43%-ban vannak jelen. 20% számít visszahívónak és 23% krónikusnak, ami még mindig sok, hiszen ebből adódik, hogy durván minden negyedik hívás krónikus Hívótól származik. A számadat túlságosan nagy, hogy ne vizsgáljuk meg ezt a kérdést közelebbről.

2001-ben 15 krónikus Hívót tartottunk számon, akik „aktívan” hívták a szolgálatot. Köztük azonban nagyon nagy eltérések vannak, még a hívások gyakoriságában is. Négyről elmondhatjuk, hogy az előző években voltak inkább krónikusok, 2001-ben nem volt magas a hívásaik száma (a legtöbb 22 hívás volt). A fennmaradó 11 Hívónk mind többször hívtak bennünket évi 50-nél (illetve egy Hívó 49 hívással került ebbe a csoportba). A 11 Hívó közül egy 118 alkalommal és egy 232 alkalommal hívták a szolgálatot, a többi kilenc 49 és 78 hívás közötti gyakorisággal keresett bennünket. 2001-ben 5 olyan új Hívónk akadt, akiknél felmerül a krónicitás veszélye. Velük kapcsolatban még csak feltételesen beszélhetünk krónikuságról, igyekszünk megfelelően kezelni a problémájukat. Összességében tehát 2001-ben is tudtuk kezelni ezt a problémát, de ez nem jelenti azt, hogy nem lehetne javítani ezeken az arányokon. Az összes érdemi hívás 23%-a pedig úgy származhat krónikusoktól, hogy a fent említett 15 (+ 5) Hívón kívül vannak még olyan Hívók, akiket régről ismerünk, akár évekkal ezelőtt hívtak bennünket többször, így az ügyelő krónikusnak jelölte, de a 2001-ben jelentkező visszahívókból is többet regisztráltunk krónikusnak, mint a már említett 5 Hívó. Ez nem baj, talán az „éberség” jele, s jobb, mint az, amit már más szolgálatnál hallottam, hogy csak a több száz (!) hívást produkálókat tartják krónikusoknak, a küszöb olyan magasan van, hogy e miatt sokkal könnyebben „átlendülnek” a Hívók az állandó telefonálók közé, miközben a stáb csak azt érzi gondnak, hogy egyre több a nagyon sokat (irreálisan sokat) hívók száma.

4. Érdemi hívásaink átlagideje, a hívások időpontok szerint

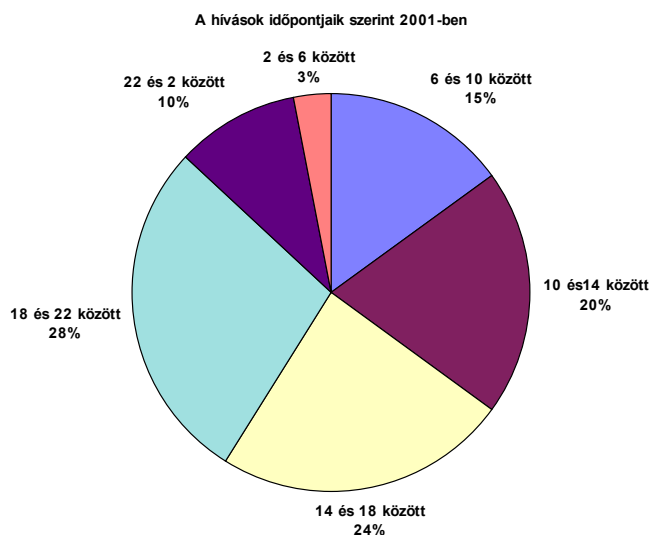
A krónikus Hívókkal kapcsolatban is szoktunk előhozakodni az átlag beszélgetési idővel.

Ez 2001-ben a következőképpen alakult: 13,5 perc/beszélgetés átlagidő jellemző az összes hívásra. Ezen belül 14,5 perc jut a női Hívókra, még a férfiaknál valamivel több 11 percnél. A férfiaknál mindössze kb. fél perccel több jut átlagban a régi Hívókra, viszont a nőknél az új Hívók átlaga 12,5 perc, ill. a régi Hívóknál 17,5 percre emelkedik az átlag. Tehát ez a mutató is megerősíti, hogy a régi női Hívóinkra több időt fordítunk. Országos viszonylatban a mi átlagunk a legkisebbek között van, volt olyan év, amikor nálunk volt a legkevesebb átlagidő. Az időkereteket tehát összességében jól tartjuk, a régi női Hívóink többször igényelnének többet, de nem sok alkalommal "születnek" hosszú beszélgetések. Az évek során ebben is javulás tapasztalható.

Arra is kíváncsiak szoktunk lenni, hogy mikor futnak be a legtöbb érdemi hívások.

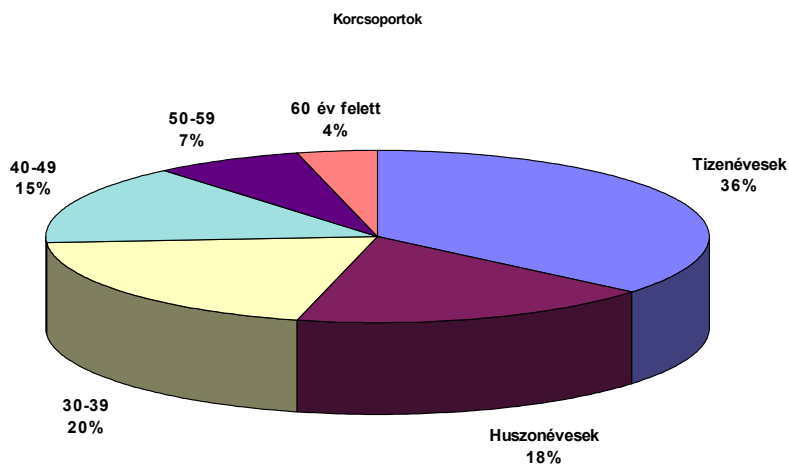
A 11. ábrán 4 óránként osztottuk fel a napot, s így 18 és 22 óra között volt a legtöbb hívás, az összes érdemi hívás 28%-a ekkor érkezik. Tovább bontva: kimagasló 18 és 19 óra között (8%), illetve az utána következő két órában (7-7%).

2000-hez képest az esti órákban 1%-ot, a délutáni időszakban 4%-ot emelkedett a hívások gyakorisága, a reggeli időpontban viszont 5%-ot csökkent.

11. ábra. Érdemi hívások időpontok szerinti megoszlása

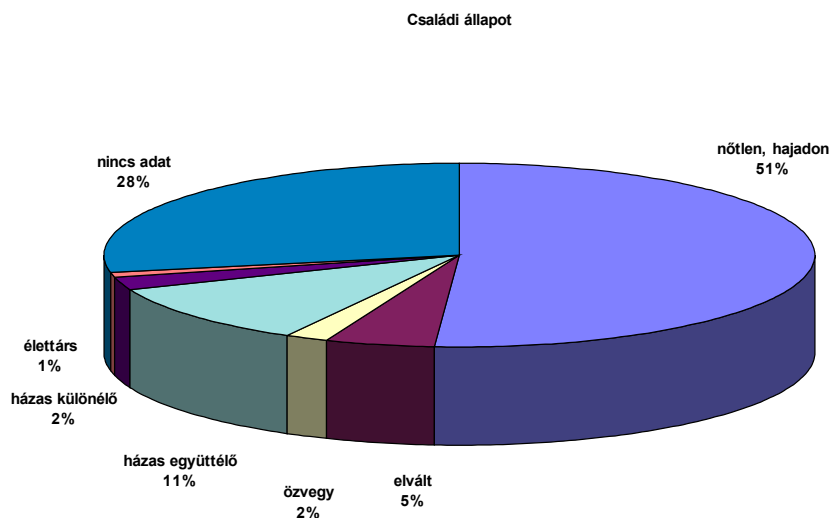
5. Néhány adat a Hívóinkról

12. ábra. Korcsoportok százalékosan.

Továbbra is a tizenéves Hívók vannak a legtöbben (1573 hívás); 36%-os volt az arányuk 2000-ben is. A 40 év felettiek valamelyest emelkedtek, de a 60 év felettiak tovább csökkentek: 6%-nál soha nem volt magasabb az arányuk, 2000-ben 5%, de már tavaly 4%-ra csökkent.

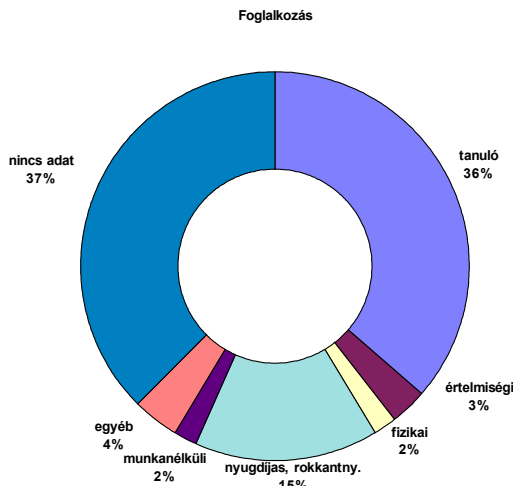
A családi állapotról nem mindig kapunk információt, így a hívások 28%-ában nincs adat. A legtöbbször a fiataloknál derül ki (kiváltképpen a fiataloknál), hogy nőtlenek, hajadonok. Ezért olyan magas a nőtlenek, hajadonok aránya: 51%.

13. ábra. Családi állapot.

A foglalkozásra ugyanaz érvényes, mint a családi állapotra, de talán ez még kevésbé derül ki a beszélgetések nagy részéből, azonban itt is, a fiataloknál a legegyszerűbb "kideríteni", hogy még tanuló a Hívó (1597 hívás alkalmával regisztráltunk tanulót).

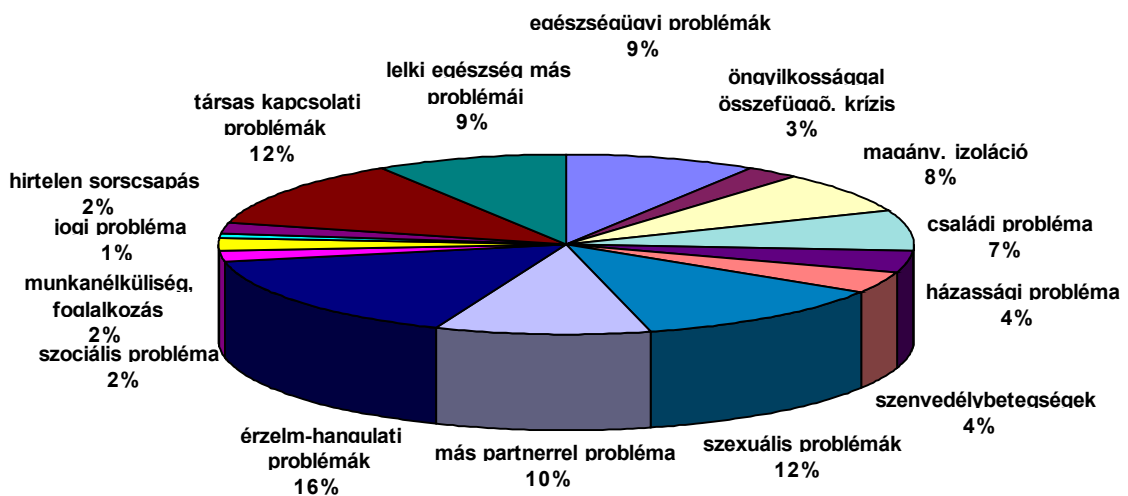

14. ábra. Foglalkozások megoszlása.

A hívásokban megjelenő problémákat aszerint csoportosítottuk, ahogy a jegyzőkönyvön is kódoljuk. Továbbra is a legtöbb probléma az érzelmi-hangulati jellegűek, a társas kapcsolati problémák, szexuális és partnerkapcsolati problémák. Mindezekről tudjuk, hogy leginkább a fiatalok hívásaiban jelennek meg. 2000-hez képest növekedést tapasztaltunk a szexuális problémáknál és az egészségügyi problémáknál. Csökkent viszont az érzelmi-hangulati problémák és a magány, izoláció száma.

Főbb problémacsoportok

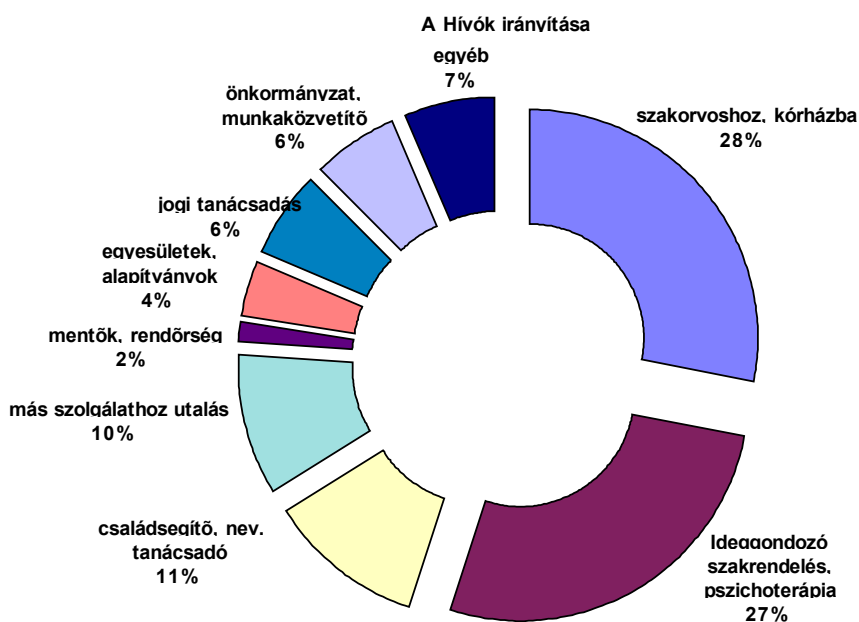

15. ábra. A hívásokban megjelenő problémák csoportosítása.

A 4392 érdemi hívásból 930 esetben volt szükség a Hívót valamilyen szakellátás felé irányítani. Ez az összes hívás 21%-a. 2000-ben 19%-os volt ez az arány.

A Hívóinkat legtöbbször egészségügyi ellátás felé irányítottuk, 2000-hez képest valamivel kevesebb alkalommal. 14 esetben fordultunk a mentőkhöz vagy rendőrséghez, amit operatív beavatkozásnak regisztráltunk.

Végül itt szeretnék még a krízishívásokról rövid tájékoztatást adni: 29 Hívó volt krízishelyzetben, ami akár öngyilkossággal is végződhetett volna. 8 esetben már kárt is tett magában vagy gyógyszerrel vett be a Hívó.

16. ábra. Operatív beavatkozás és irányítás megoszlása.

Olvasonapló

MASSIMO LIVI-BACCI

A DEMOGRÁFIAI NÖVEKEDÉS: VÁLASZTÁSOK ÉS KÉNYSZEREK
(A világ népességének rövid története c. könyvből részletek. Akadémiai Bp.)

1. Kényszer, választás, alkalmazkodás

A demográfiai növekedés változó intenzitással megy végbe, mégpedig egy meglehetősen tág stratégiai térben, így a különböző növekedési ráták egyrészt a populáció gyors növekedéséhez, másrészt akár annak teljes kipusztulásához is elvezethetnek. E stratégiai tér felső határa a reprodukció kapacitása és a fennmaradás, vagyis az emberi faj biológiai jellemzői. Hosszabb távon a demográfiai növekedés szembekerül a hozzáférhető források mennyiségével, s ez a további növekedés áthághatatlan korlátjává válik. A források persze nem statikusak, hanem a folyamatos emberi tevékenység hatására egyre növekednek: az ember egyre újabb földeket népesít be és fog művelés alá; növekednek az ismeretei, és egyre újabb technológiákat sajátít el.

A népesség növekedésének három nagy ciklusát tartjuk számon: az első emberektől a neolitikum kezdetéig, a neolitikumtól az ipari forradalomig és az ipari forradalomtól napjainkig. A korszakok közötti átmeneti fázisokra a populáció és a források közötti bonyolult egyensúly megbomlása a jellemző. Ám a demográfiai növekedés az egyes ciklusokon belül is egyenetlenül zajlik. A növekedési periódusokat időnként stagnálás, sőt hanyatlás váltja fel. Mi ennek az oka?

Ahhoz, hogy az elmélet szintjén alkothassunk képet a jelenségről, a demográfiai folyamatot két nagy erőrendszer - a kényszer és a választás rendszerei - között kell elhelyeznünk. A kényszer erői között szerepel a tér és ezen belül a művelhető földek, a megtermelhető élelmiszerek és más, alapvető szükségletek kielégítését szolgáló források korlátozott mennyisége. A lakott tér szintén kényszerként hat, abban az értelemben, hogy zártsága fokozza a fertőzések kialakulásának és terjedésének veszélyét: azonos körülmények között minél nagyobb a népsűrűség, annál nagyobb a fertőző betegségek okozta pusztulás kockázata. A ragályok súlyos kényszerítő erőt jelentenek, de csak kevéssé függenek a népsűrűségtől. A környezet jellegzetességei más elemektől függetlenül befolyásolják a demográfiai növekedés potenciálját: gondoljunk csak arra, hogy az éghajlat, a rendkívüli meleg vagy hideg hogyan korlátozza egy populáció létét és fennmaradását. Ezek a

kényszerítő tényezők viszonylag kevésbé változnak az időben, és az ember legfeljebb csak hosszú távon módosíthatja őket. Egy populáció képes megtanulni, hogyan védekezhet a ragályok ellen, fokozhatja a táplálékszerzést, enyhítheti az éghajlat negatív hatásait; de a járványellenes rendszabályok alkalmazása, a földművelés technikájának tökéletesítése és így a mezőgazdaság és élelmiszer-termelés teljesítményének fokozása vagy a zord éghajlat ellen jobban védő lakóhelyek kialakítása hosszú időt igényel. Rövid vagy középtávon (de gyakran hosszú távon is) a népesség kénytelen alkalmazkodni a kényszerítő erőkhöz.

Ahhoz, hogy a népesség alkalmazkodjék, vagyis hozzáigazítsa méretét és növekedését a fentebb leírt kényszerítő erőkhöz, egyfajta magatartásbeli rugalmasságra van szükség. A viselkedésbeli változások részben automatikusak, részben társadalmilag determináltak, részben pedig explicit választások eredményei. Így, ha például a hiányos táplálkozás következtében a testi (magasság-, súly-) gyarodás lelassul, akkor kisebb táplálék-fogyasztású, de azonos teljesítményű felnőttek alakulnak ki. A hozzáférhető források szűkösségéhez való ilyenfajta alkalmazkodás adja a magyarázatát például a közép-amerikai *indiánok* kis testalkatának. Természetes, hogy ha a nélkülözés súlyosbodik, akkor az alkalmazkodás lehetetlenné válik, nő a halandóság, a populáció csökken, sőt esetleg ki is pusztul. Az alkalmazkodás másik típusa - mely csaknem automatikus, de mindenesetre az emberi tevékenységtől független - egyes fertőző betegségek, mint például a himlő vagy a kanyaró iránti végleges vagy átmeneti rezisztencia kialakulása azokban, akik egyszer átvészelték az adott betegséget.

Az emberi történelem nagyobb részében a növekedés legfőbb szabályozója az volt, hogy hányan érték meg a reprodukciós életkort, illetve hány százalékuk lépett házasságra. Mielőtt a XVIII. században elterjedt a szabályozásnak azóta legfontosabb eszköze - a születések számának szándékos csökkentése -, számos más tényező befolyásolta a párok szaporaságát és az újszülöttek életben maradását: a szexuális tabuk, a szoptatás időtartama, az abortuszok és csecsemőgyilkosságok gyakorisága (akár direkt módon, akár olyan szelídebbnek tekintett formában, mint a kitevés vagy az elhagyás). Végül, a környezethez és a forrásokhoz való alkalmazkodásnak van egy sajátos formája, amelyet minden időben és minden éghajlat alatt egyaránt használtak: ez az elvándorlás, mely történhet úgy, hogy az emberek egy adott szituációtól menekülnek el, de úgy is, hogy más életér vonzásába kerülnek.

A környezet tehát kényszerítő erők révén korlátozza a növekedést. Az emberi tevékenység hosszabb távon lazíthat ezeken a korlátokon, közepes és rövid távon pedig enyhítheti hatásukat. Az egyensúly helyreállításának mechanizmusai részben automatikusak, de az esetek többségében mégis döntés eredményei (házasságkötés, szaporaság, elvándorlás). Ez nem jelenti azt, amit sokan elhamarkodottan állítanak, hogy a populációk olyan gondviselészerű mechanizmusokkal rendelkeznek, amelyek a hozzáférhető készletekkel összhangban, automatikusan alakítják a népesség méretét és növekedését. A történelem során sok populáció eltűnt, sok más pedig olyan méretűvé növekedett, hogy az egyensúly többé nem volt helyreállítható.

2. Vadászokból gazdálkodók: demográfiai átmenet a neolitikumban

A Krisztus születése előtti tizedik évezredben vette kezdetét a neolitikum forradalma, „amely átalakította az emberi gazdaságot, [és] lehetővé tette, hogy az ember szabályozza saját táplálékellátását. Az ember kezdte ültetni, művelni és szelekcióval tökéletesíteni az eheto fűveket, gyökereket és fákat. Megszelídített és szorosan magához kötött egyes állatfajokat azáltal, hogy takarmányt biztosított nekik.”⁸ Röviden: a vadászokból és gyűjtögetőkől gazdálkodók lettek, akik felhagytak a nomád életmóddal, és letelepültek. Ez a változás természetesen fokozatosan és rendszertelenül ment végbe, és mind a mai napig akadnak elszigetelt csoportok, amelyek megrekedtek a vadászat és a gyűjtögetés szintjén. A változás időben és térben függetlenül, egymástól évezredekkel és ezer kilométerekkel elválasztott populációkban ment végbe Közel-Keleten, Kínában, Közép-Amerikában.⁹

Az átalakulás okai összetettek, ezek közül alább a demográfiai természetűeket fogjuk megvizsgálni. Bár a mennyiségi becslés bonyolult, annyi bizonyos, hogy a populáció növekedett. Erről tanúskodik az emberiség terjedése és a növekvő népsűrűség.¹⁰ Biraben becslése szerint a mezőgazdaság kialakulása előtt az emberi faj

⁸ G. Childe, New York, 1951.

⁹ J. R. Harlan, Science, 174 (1971).

¹⁰ Az állatok és növények háziasításával egy időben, Kr. e. 8000 körül a Közel-Keleten bekövetkezett demográfiai növekedés indirekt bizonyítékeként értékelhetők az északkeleti irányban egymást követő népvándorlási hullámok. Ugyanakkor viszont valószínűleg éppen ezek idézték elő a földművelés módszereinek elterjedését. "A mezőgazdaság kialakulásának egyik következménye természetesen az, hogy egy adott körzetben több ember képes megélni. A populáció ilyenfajta növekedését gyakran kíséri expanziós hullám. A korai

egyedszáma 6 millió körül lehetett, ez a szám a jelenkor elejére hozzávetőlegesen 250 millióra nőtt.¹¹ Az ennek megfelelő növekedési ráta mindössze 0,37%, ami kevesebb mint 1%-a annak, amit az utóbbi években sok fejlődő országban elértek, de még így is sokszorta nagyobb annál a feltételezett ütemnél, ami az első ember megjelenésétől Kr. e. 10000-ig érvényesült.¹² Egy mozzanat azonban nyilvánvaló (bár értelmezését vitatják): a mezőgazdaság elterjedésével a népesség lendületes növekedésnek indult, száma egyenletesen növekedett, és drámai gyorsasággal érte el, majd több nagyságrenddel meg is haladta azt a maximális határt, amelyet az ökoszisztéma a vadász-gyűjtő ember számára megvolt.

A fentebb említett számszerű bizonytalanságok mellett az antropológusok és a demográfusok jó ideje vitatkoznak azon, hogy mik voltak az okai és mi volt a mechanizmusa ennek az ugrásszerű növekedésnek. Két homlokegyenest ellenkező magyarázat született. A „klasszikus” elmélet szerint a növekedést a fennmaradás javuló feltételei váltották ki, amit viszont a mezőgazdasági rendszer és ezen keresztül a jobb táplálkozás tett lehetővé.¹³ Egy újabb elmélet viszont azt állítja, hogy a gabonafélék túlsúlya és az egyhangúság lerontotta a táplálék minőségét, a letelepült életmód és a nagyobb népsűrűség fokozta a fertőző betegségek széthurcolásának lehetőségét és a járványok gyakoriságát, ezzel szemben a gyermeknevelés csökkenő „költségei” megengedték a nagyobb termékenységet. Másként fogalmazva, a mezőgazdaság kialakulása a halandóság emelkedésével, de egyszerűen a termékenység még erősebb növekedésével járt, így az eredmény végül a növekedési ráta emelkedése volt.¹⁴ Egyszerűsített formában így fogalmazhatók meg azok a posztulátumok, amelyekre a két elmélet alapul. Érdemes röviden mérlegelni a mellettük szóló érveket.

A klasszikus elmélet egyszerű, de meggyőző érven alapul. A letelepedés, valamint a földművelés és az állatok házasítása rendszeresebb élelemellátást tett lehetővé, és megvédte az ökoszisztéma gyümölcséből élő népességet az éghajlati ingadozások és az évszakváltozások okozta táplálkozási stressztől. A búza, árpa, köles, kukorica vagy a rizs - e nagyon tápláló és könnyen tárolható gabonafélék - termesztése jelentősen megnövelte a hozzáférhető élelem mennyiségét, és elősegítette a szűkös időszakok túlélését.¹⁵ Javult az emberek egészsége, nőtt az életbenmaradási arány, csökkent a halandóság, emelkedett és stabilizálódott a népesség létszámának növekedési potenciálja.

Az elmúlt évtizedekben ezt az elméletet sokan vitatták. A problémát a következőképpen fogalmazták újra. A letelepült gazdálkodó populációkban mind a halandóság, mind a termékenység fokozódott, de a termékenység jobban nőtt, mint a halandóság, és ez magyarázza a demográfiai növekedést.¹⁶ De mi az oka annak, hogy a halandóság a gazdálkodó életmódot folytatók körében magasabb volt, mint a vadászok körében? Az okoknak leginkább két csoportját szokták említeni. Az egyik azon a feltételezésen alapul, hogy a gazdálkodásra való áttérés következtében a táplálkozás szintje minőségi (és egyesek szerint mennyiségi) tekintetben romlott. A vadász-gyűjtő populációk étrendje, mely gyökerekből, zöld növényekből, bogyókból, gyümölcsökből és vadhúsból állt, valószínűleg változatosabb táplálékot nyújtott, mint a letelepült népességé, amely kalóriatartalom szempontjából megfelelő volt ugyan, de a gabonafélék túlsúlya miatt szegényes és egyhangú lehetett.¹⁷ A

---

mezőgazdaságnak lényegéből következő velejárója volt a gyakori helyváltoztatás, a vándorlás egyre újabb földterületekre." Az expanzió mértéke évente átlagosan egy kilométer körül lehetett. Ezt az elméletet Cavalli Sforza és Ammerman dolgozta ki, akik a legrégebbi termesztett növények maradványainak radiokarbonvizsgálattal derítették fel a mezőgazdaság kezdeteit Európa különböző zónáiban. Vö. L. L. Cavalli Sforza: The Genetics of Human Populations. Scientific American, Sept. 1974. - innen származik a fenti idézet is.

¹¹ J.-N. Birsben, Population, 34 (1979).

¹² Az efféle bizonytalan adatokon alapuló növekedési ráták hosszú időre és hatalmas területekre vonatkozó összehasonlításának jelentősége merő absztrakció. Gyorsabb növekedést eredményezhetett az is, ha csökkent azoknak a népességcsoportoknak a kihalási gyakorisága, amelyek leváltak a régebbi csoportjukról és elvándoroltak, nem pedig a normális növekedési ráta nőtt meg.

¹³ Cohen az általam nem egészen pontosan „klasszikusnak” nevezett elméletet Childe-nak (Man Makes Himself) tulajdonítja. Vö. M. N. Cohen: An Introduction to the Symposium. In G. J. Armelagos - M. N. Cohen (eds.): Paleopathology and the Origin of Agriculture. Orlando, 1984.

¹⁴ Ennek az új elméletnek a fő tételeit közli B. Spooner (ed.): Population Growth: Anthropological Implications. Cambridge, Mass., 1972. Lásd továbbá Cohen: An Introduction. Demográfiai megfogalmazását. ill. A. J. Coale: The History of Human Population. Scientific American, Sept. 1974.

¹⁵ Childe: Man Makes Himself.

¹⁶ Itt ezt a vitát nagyon szemantikusan mutatom be. A mezőgazdaságra való áttérés minden bizonnyal fokozatosan ment végbe, a régi és az új módszerek hosszú ideig egyszerre léteztek. A pásztortársadalmakra például nyilvánvalóan mindkét fázis számos eleme jellemző.

¹⁷ Spooner: Population Growth.

csontmaradványok igazolják e feltételezést: amikor a vadászok letelepedtek és gazdálkodókká váltak, a testméret, a magasság, a csontok vastagsága szemmel láthatólag csökkent.¹⁸ Armelagos és kollégái arra a következtetésre jutottak, hogy „Az életformában bekövetkezett változás jelentős befolyást gyakorolt a prehisztórikus núbiaiak biológiai alkalmazkodására. A mezőgazdaság fejlődése azzal járt, hogy csökkentek az arc méretei, és ezzel együtt változások következtek be a koponya morfológiájában. Ráadásul a mezőgazdaság intenzívvé válása hiányos táplálkozáshoz vezetett. A csontnövekedés és fejlődés mintája, a vashiányos vérszegénység megjelenése, a fogazat mikrodefektusai és a fiataloknál és az ifjú nőknél megjelenő idő előtti csontritkulás egyaránt az intenzív mezőgazdasággal foglalkozó késői núbiai populáció hiányos táplálkozására utalnak.”¹⁹ A fenti részletet nem azért idézzük, mintha a núbiai tapasztalatok minden másfajta átmenettípusra is kiterjeszthetők lennének (feltételezve, hogy a különböző korokból származó maradványok reprezentatívak, hogy nem történt bevándorlás, és hogy nem történt tévedés a maradványok értékelése során), hanem hogy illusztráljuk, milyen bizonyítékok támaszthatják alá a táplálkozási hipotézist.

Van ennek az elméletnek azonban egy másik, talán meggyőzőbb érve is. A népesség letelepedése olyan körülményeket hozott létre, amelyek elősegítették a mobil és alacsony népsűrűségű populációk körében ismeretlen vagy ritka paraziták és fertőző betegségek felbukkanását, terjedését és fennmaradását.²⁰ A magasabb demográfiai koncentráció mintegy gyűjtőmedencéje a kórokozóknak, amelyek latens állapotban várják a pillanatot, amikor felszínre kerülhetnek. A megnövekedett népsűrűség különösen kedvez a fizikai érintkezés révén terjedő betegségeknek, ugyanakkor fokozza a talaj és a víz fertőzöttségét, ami megkönnyíti az újrafertőzést. Az ember letelepedésével sok - házasított és nem házasított - állat jelent meg, hogy biztos helyet foglaljon az így létrejött humán ökológiai fészkekben, s ezzel megnövekedett a specifikus állati kórokozókkal való fertőződés és a parazitizmus veszélye. Valószínűleg ugyancsak a mezőgazdasági technológia tehető felelőssé bizonyos betegségek - mint például a malária - elterjedéséért, amelynek kedvezett az öntözés és a mesterséges állóvizek létrehozása.²¹ Annak igazolására, hogy a preagrikulturális populációk körében ritkábbak voltak az akut fertőző betegségek, egyebek között a fehér népességtől elszigetelt ausztrál bennszülöttek példáját szokták felhozni.²² Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy számos tudós szerint (a trópusokon bonyolult, a sivatagokban vagy a sarkvidéken egyszerű) ökoszisztéma biológiai komplexitása közvetlen kapcsolatban áll a népességet támadó fertőzések sokféleségével és bekövetkezéssel.²³

Egészében véve tehát a szegényesebb és kevésbé változatos étrend, valamint a fertőző betegségeknek kedvező körülmények igazolni látszanak azt a hipotézist, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó népesség halandósága magasabb volt, mint vadász elődeiké.²⁴ Minthogy azonban a földművesek körében nagyobb volt a halandóság, a populáció gyorsabb növekedése csakis egy még magasabb termékenységnek tulajdonítható. Ez utóbbi hipotézist alátámasztja a vadászatról a gazdálkodásra való áttérést kísérő társadalmi átalakulás. A hatalmas vadászmezőkön folytonosan mozgásban lévő vadász-gyűjtögető embercsoportoknál a magatehetetlen gyermekek cipelése súlyos terhet és veszélyt jelentett az anyák számára. Éppen ezért a szülések közötti intervallum minden bizonnyal meglehetősen hosszú lehetett, hogy az újabb szüléskor az előző gyerek már képes legyen gondoskodni magáról. Egy letelepült társadalomban ez a szükséglet kevésbé szorongató: csökken a szülők „befektetése” a gyermek felnevelésébe, nő viszont a gyermekek gazdasági haszna - azáltal, hogy részt vesznek a házimunkában, a földek megművelésében és az állatok gondozásában.²⁵

Az a hipotézis, amely szerint a vadászatról a mezőgazdaságra való áttérés növelte a termékenységet, több pusztá találgatásnál. Igazolja több mai populáció vizsgálata is. 1963 és 1973 között egy R. B. Lee által vezetett tudóscsoport tanulmányozta egy nomád populációt, amely Becsuánaföld (Dél-Afrika) északi részén élt, vadászattal és gyűjtögetéssel tartotta fenn magát, és akkoriban a letelepedési folyamat kezdetén tartott.²⁶ Lee

¹⁸ G. J. Armelagos - M. N. Cohen, *Paleopathology*.

¹⁹ G. J. Armelagos - D. P. van Gerven - D. L. Martin R. Huss Hushmore, Berkeley, 1984, University of California Press.

²⁰ A fertőző betegségek általános elméletére lásd E Macfarlane Burnet: *Natural History of Infectious Disease*. London, 1962, Cambridge University Press. T. A. Coekburn: *Infectious Diseases: Their Evolution and Eradication*. Springfield, IV., 1967, C. G. Thomas. A prehisztórikus időszak fertőző betegségeit tárgyalja T. A. Coekburn: *Infectious Diseases in Ancient Populations*. *Current Anthropology*, 12 (1971).

²¹ Coekburn: *Infectious Diseases*.

²² Uo.

²³ F. L. Dunn: *Epidemiological Factors: Health and Disease in Hunter-Gatherers*. In R. B. Lee - I. De Vore. Chicago, 1968.

²⁴ Ezen elmélet újabb vizsgálatát végzi el M. N. Cohen, New Haven, 1989, Yale University Press.

²⁵ R. B. Lee: *Lactation, Ovulation, Infanticide and Women's work: A Study of Hunter-Gatherer Population Regulations*. In M. N. Cohen - R. S. Malpass - H. G. Klein (New Haven, 1980, Yale University Press.)

²⁶ A továbbiak Lee „Lactation, Ovulation, Infanticide” c. munkáján alapulnak.

csoportja megfigyelte, hogy a törzs által elfogyasztott zöldségnek mintegy a felét a nők gyűjtötték be, akik egy év leforgása alatt több ezer kilométert tettek meg. Gyűjtőútjaikra az esetek többségében magukkal vitték 4 évnél fiatalabb gyermekeiket is. A pubertás a törzsbeli nőknél későn 15-17 éves korban következett be, amit hosszú posztpubertális terméketlenség követett, így az első szülésre 18 és 22 év között került sor, s az újabb születeket 3-5 év választotta el egymástól. Ez az intervallum, amely igen jelentős egy olyan populáció esetében, amely nem alkalmaz modern születésszabályozási eszközöket, a hosszú szoptatási időnek volt köszönhető, amely egészen a gyermek 3, sőt 4 éves koráig tartott. A csecsemők testi növekedése igen lassú volt, ami figyelemre méltó alkalmazkodási előny, mert megkönnyítette az anyák számára a gyermekek hordozását hosszú vándorlásaik közben. Mindennek következtében az egy nőre jutó gyermekek száma meglehetősen alacsony volt (4,7). Az ilyen természetű alacsony termékenység, amely a vadász-gyűjtögető populáció életmódjának a következménye, olyan más csoportokra is jellemző, mint például az afrikai pigmeusok.²⁷ Még érdekesebb az a tény, hogy a törzs letelepedése idején a termékenység a jelek szerint megnőtt. A letelepült asszonyok születek közötti időszaka (36 hónap) jelentősen rövidebb volt, mint vadász-gyűjtögető társaiké (44 hónap),²⁸ ami pontosan egybevág azzal az elmélettel, amely szerint a vadászó és gyűjtögető életmódról a mezőgazdaságra való áttérés során növekszik a termékenység.

Mindkét elmélet feltételezi, hogy a táplálkozás szintje megváltozott, de a változás iránya a két elmélet szerint homlokegyenest ellenkező. Még ha igaz is, hogy a vadász-gyűjtögető törzsek éttrendje változatosabb volt, mint a földműveseké (a ma élő vadász-gyűjtögetők ritkán alutápláltak), nehéz elképzelni, hogy a mezőgazdaságra való áttérés következtében a táplálkozási szint csökkent volna. Gondoljunk csak arra, hogy lehetőség nyílt a művelt területek növelésére, tartalékok felhalmozására, a megtermelt táplálék vadászattal és halászattal való kiegészítésére, a táplálékkészítés és -konzerválás módszereinek továbbfejlesztésére. Másfelől az is lehetséges, hogy a táplálkozási szint hatása a halandóságra kisebb volt, mint akár egyik, akár másik elmélet feltételezi, mivel az csak rendkívüli nélkülözés és alutápláltság következtében fordul elő, hogy az ember könnyebben áldozatul esik bizonyos fertőző betegségeknek. Az a hipotézis, amely szerint a nagyobb népsűrűségű és kötöttebb lakhelyű populációknál növekszik a fertőző betegségek előfordulása és terjedése, már megalapozottabb, bár a kérdés sokkal bonyolultabb, semhogy egyszerűsítések megengedhetők lennének.²⁹

A termékenységet illetően mai preagrikulturális csoportokról szerzett bizonyítékok egyértelműen mellett szólnak, hogy a letelepült népességnek a mezőgazdasági életmódra való áttérése révén a termékenység növekedett. Mi több, Childe, aki ennek a klasszikus elméletnek az egyik fő pártolója, megjegyezte, hogy egy földművelő-állattenyésztő társadalomban „a gyermekek gazdaságilag hasznosak, a vadászok életmódja mellett azonban esetleg felesleges terhet jelentettek”.³⁰

3. A fekete halál és a demográfiai hanyatlás Európában

Úgy az ezredik esztendő táján Európa népessége növekedésnek indult, és ez a növekedési szakasz három évszázadig tartott. Az adatok szegényesek és hiányosak ugyan, de ahhoz elegendőek, hogy megállapíthassuk a tartós demográfiai növekedés tényét. A települések száma megsokszorozódott, új városok születtek, számos lakatlan hely benépesült, egyre inkább művelés alá fogták a kevésbé termékeny földeket is. E századok során,

²⁷ L. L. Cavalli Sforza, Washington, D. C., 1983.

²⁸ Lee: Lactation, Ovulation, Infanticide. Meg kell azonban említenünk Rose Frisch hipotézisét is, aki szerint a törzs asszonyainál tapasztalt alacsony termékenység a kritikus értéknél súlyosabb alutápláltság következménye.

²⁹ Számos érv szól amellett, hogy óvatosak legyünk. A prehisztorikus mezőgazdasági populációk nagyobb részének népsűrűsége igen alacsony volt, a városias tömörülések pedig ritkák voltak. Ha egyfelől igaz, hogy a földművelők körében a kórokozók könnyebben terjedtek, mint a vadászó-gyűjtögetők körében, ugyanakkor azonban az is igaz, hogy a kórokozók és a vírusgazdák között kölcsönös alkalmazkodási folyamat játszódik le, ami csökkenti a veszélyt. A fertőző betegségek és járványok történetével foglalkozó klasszikus és mindmáig felül nem múlt munkájában Hans Zinsser több mint ötven évvel ezelőtt a következőket írta: „Az élővilágban semmi sem változatlan [...] éppen ezért tisztán biológiai okoknál fogva - logikusnak tetszik az a feltételezés, hogy a fertőző betegségek is állandóan változnak. Újbetegségek alakulnak ki, a régiékek pedig módosulnak vagy eltűnnek. [...] így aztán az lenne a meglepő, ha nem bukkannának fel a parazitizmus - vagyis a fertőzések - új és új formái, illetve ha a paraziták és hordozó gazdáik közötti kölcsönös alkalmazkodás közben - a történetírás megörökítette évszázadok során - nem ment volna végbe a formák módosulása.” H. Zinsser, Boston, 1963, Little, Brown. Végül nem szabad elfelejtenünk, hogy a prehisztorikus populációk patológiájára vonatkozó adatok csekély számúak és töredékesek, és hogy e hipotézisek közül sok a merő feltételezés.

³⁰ Childe: Man Makes Himself

hála az erőteljes növekedésnek, amelyet a gyakori válságok sem tudtak elfojtani, Európa népessége megkétszereződött vagy megháromszorozódott. A XIII. század vége felé és a XIV. század elején ez a növekedési ciklus veszíteni kezdett lendületéből: a válságok gyakoribbá váltak, a települések nem bővültek tovább, itt is, ott is megállt a népesség növekedése. E lassulásnak összetett okai voltak, melyek egyike az lehetett, hogy a korabeli mezőgazdaság kiszipolyozta a legjobb földeket, leállt a technikai fejlődés, és a termelés erősen ki volt téve a gyakran kedvezőtlen klimatikus körülményeknek.³¹ Lehetett volna ez afféle múltó fázisküszög is, amikor a populáció egyensúlyba kerül a forrásokkal, hogy utána újabb növekedési periódusba kezdhesen. Ehelyett azonban a XIV. század közepén pusztító, hosszan tartó katasztrófa-időszak következett, amely a népesség számbeli hanyatlását vonta maga után. A csökkenés 1300 és 1400 között a népességnek csaknem egyharmadára rúgott, majd a következő század első felében a hanyatlás tovább tartott, míg végre megkezdődött a javulás. Ez a növekedés azonban csak a XVI. század közepén vezetett oda, hogy a népesség létszáma elérte a válság előtti szintet.

A katasztrófa okozója a pestis volt. A betegség először 1347 végén Szicíliában jelent meg, majd 1352-ben elérte Oroszországot, miután előbb végigsöpört a Földközi-tenger vidékén, Franciaországon, a Brit-szigeteken, Skandinávián, Németországon és Lengyelországon, áldozatok millióit hagyva maga után. Sok mindent írtak már a pestisről, első megjelenéséről és egymást követő hullámairól. E helyt kénytelenek leszünk a pestis természetét, intenzitását és kronológiáját illetően a lényegre szorítkozni, hogy a kérdés magvával foglalkozhassunk, ehhez pedig nem leírásra van szükség, hanem inkább a növekedésre gyakorolt hosszú távú hatás értékelésére; kimutatjuk, hogy ez a betegség a demográfiai növekedés egyik legerélyesebb - drámai és szélsőséges - korlátja volt; végül megvizsgáljuk azokat az ellenhatásokat és kompenzációs mechanizmusokat, amelyeket a katasztrófa aktivált.

A pestist kiváltó baktérium neve *Pasteurella*, illetve *Yersinia pestis*; Yersin 1894-ben fedezte fel Hongkongban. A kórokozót rendszerint patkányok és egerek által hurcolt bolhák közvetítik.³² A baktérium nem pusztítja el a bolhát, amely aztán megcsípi és így megfertőzi a gazdaállatot (az egeret). Amikor az egér elpusztul, a bolha új gazdaállatot (egy másik egeret vagy egy embert) keres magának, és így továbbviszi a fertőzést. A pestisnek, amely tehát úgy terjed, hogy a baktérium a bőr felhámjába jut, 1-6 napos lappangási ideje van. A bolhacsípés nyomán kelések támadnak a nyaki, a hónalji és az ágyéktáji nyirokcsomókon (ezeket hívják bubóknak). További tünetként magas láz, eszméletvesztés, szívelégtelenség és belső szervek gyulladása következnek. A fertőzöttek kétharmada-negyötöde általában elpusztul.³³ A szállított javak (ruházat, személyes holmik, élelmiszerek) közé férközött fertőzött egerek vagy bolhák még nagy távolságokra is könnyűszerrel széthurcolták a betegséget.

Senki sem rendelkezik a pestis elleni természetes immunitással. Akik kapcsolatba kerülnek a betegséggel, de túlélnek, rövid távú védettségre tesznek szert. Nem zárható ki ugyan, hogy a pestis egymást követő hullámai nyomán egyre inkább kiválasztódtak azok, akik valamilyen okból kevésbé voltak érzékenyek a betegségre, ez a folyamat azonban akkor is csak hosszú idő alatt fejthetett ki érzékelhető eredményt.

Az 1347-ben Európában megjelent pestis nem volt új jelenség, de hat-hét évszázadon át nem ütötte fel a fejét. Akkor a ragály 541-544-ben söpört végig a Földközi-tenger keleti medencéjén, majd 558-561-től 599-600-ig több hullámban lecsapott az Itáliai-félszigetre, a Földközi-tenger vidékére és tovább, Európára. Keleten megmaradt egészen a VIII. század közepéig, és egyre újabb járványhullámokat keltett, amelyek - bár lokalizáltak voltak - újra meg újra fenyegették Európát.³⁴

1347 szeptemberében néhány genovai gályá messinai kirakása után megtört az évszázadokig tartó bakteriológiai béke. A hajók a Fekete-tenger kikötőiből jöttek, ahol javában tombolt a keletről érkezett pestis. A járvány - mint említettük - 4-5 év alatt végigsöpört az egész földrészen, de ez csak az első volt az egymást követő dögvész hullámok közül. Az ifjabbak 1360-1363-ban, 1371-1374-ben, 1381-1384-ben, 1388-1390-ben, végül pedig 1398-1400-ban követték egymást, előbb Itáliában, majd némi késlekedéssel egész Európában. A betegség a XV. században még elég gyakran felütötte fejét, de már nem ennyire tömeges méretekben és egyidejűleg, hanem elszigeteltbben és nem ilyen súlyos formában.³⁵ Hogy a járvány egyes hullámai mekkora pusztítást okoztak, arra a pontos adatok hiánya miatt csak bizonytalan választ lehet adni. Mégis, sok vidékről vannak évenkénti halálozási adataink, amelyekből következtetni lehet a normális és a pestises évek halandósági szintje különbözőségének mértékére. Sineában például a pestis következtében 1348-ban tizenegyszer annyian haltak meg, mint normális esztendőben. Ugyanebben az évszázadban a további öt járványhullám során a halálesetek

³¹ B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe*. London, 1963.

³² Biraben: *Les hommes et la peste*; Del Panta: *Le epidemie*.

³³ Ez a leírás rendkívül leegyszerűsített. A betegség leggyakoribb változata, a bubópestis mellett meg kell említeni az úgynevezett tüdőpestist is, mely köhögés vagy tüszentes útján közvetlenül terjed egyik személyről a másikra, és amely csaknem 100%-ban halálos kimenetű.

³⁴ Biraben: *Les hommes et la peste*.

³⁵ Del Panta; *Le epidemie*.

száma a normális ötszöröse és tízszerese között mozgott (feltételezés szerint 10 emberre több mint 4 haláleset jutott). A tízszeres növekedés a népesség körülbelül egyharmadának, az ötszörös az egyhatodának pusztulását jelenti.

1340 és 1400 között Toscana különböző részein a súlyos halandósági válságok - ami a normális halandóságnak legalább a megháromszorozódását jelenti - számításaink szerint mintegy 11 évenként követték egymást; a halálesetek száma a normálisnak átlagosan legalább a hétszerese volt. Az 1400-1450 közötti időszakban a krízisek nagyjából 13 évenként követték egymást, és a halálozás növekedése ötszörös volt. A következő fél évszázadban (1450-1500) az esetleges ismétlődés 37 évre emelkedett, és a halálozások szorzószáma már csak négyszeres volt.³⁶ Ahogy múlt az idő, a válságoknak mind a gyakorisága, mind az intenzitása csökkent, és gyengült megjelenésük földrajzi szinkronitása is.

Ne felejtjük el, hogy Toscana csak a fellelhető történelmi források bősége miatt tekinthető kivételes helynek.

A következő két évszázad sem volt mentes a pestis pusztításaitól. Az 1522-1530-as ragályt (melyet tovább súlyosbítottak a VIII. Károly bukását követő háborúk) követte az 1575-1577-es (különösen északon), az 1630-1631-es (közép-északon) és az 1656-1657-es (különösen közép-délen).³⁷ Bár a járvány e kitérései borzalmasak voltak (Cipolla számításai szerint az 1630-1631-es dögvész következtében a közép-északi népességnek több mint egynegyed része elpusztult)³⁸ már nem számítottak olyan mindent felülmúló katasztrófának, mint elődeik a korábbi évszázadokban. Akadtak más csapások (például a tífusz), amelyek felvették a versenyt a pestissel. Az 1663-1670. évi járvány után, amely végigtartotta Angliát (ekkor volt a Defoe által megörökített 1664-es londoni pestis), Észak-Franciaországot, Németalföldet és a Rajna vidékét, a pestis mint dúló veszedelem egész Európában megszűnt, és csak egy-két kisebb körzetben bukkant fel.³⁹

De térjünk vissza fő témánkhoz! Az 1348-as fekete halált követő évszázadban Európa népessége visszaesett, részint a pestis első - irodalmi szempontból leghíresebb - fellángolása, részint az ezt követő, könyörtelenül visszatérő ciklusok következtében. A földrész lakossága csak a XVI. században éri majd el ismét az 1340-es szintet, és a pestis a népességnövekedés súlyos gátja marad egészen a XVII. század második feléig, amikor gyakorlatilag eltűnik. Nincsenek pontos adataink a tekintetben, hogy mekkora volt a népesség hanyatlása az 1348-at megelőző állapot és a XV. század első felének mélypontja között, de a Piemontban és Toscanában,⁴⁰ Franciaországban, Spanyolországban, Angliában és Németországban végzett helyi kutatások megerősítik, hogy a lakosság 30-40%-os veszteséget szenvedett. A túlnőtt városi határokon belül elnéptelenedtek a városok, az elhagyott falvak és elnéptelenedett tanyák gyászos képet mutattak, ugyanakkor viszont a munkaerőhiány miatt megemelkedtek a bérek, és a művelhető földek bősége lenyomta az élelmiszerárakat.

A pestis a társadalmi-népesedési rendszerek viszonylatában alapvetően exogén, külső népesedési korlátot alkot. Hatása független volt a társadalmi szervezettség módjától, a fejlettség szintjétől, a népsűrűségtől stb. A pestis fertőző és gyilkos hatásában nem mutatkozott különbség sem az egyes ember egészségi állapota, sem életkora, sem tápláltsági szintje szerint. Egyenlő erővel sújtott le a városi és a falusi népességre, és egyes elszigetelt körzeteket kivéve a népsűrűség bármely, legalacsonyabb szintje sem vetett gátat terjedésének. Az emberek és javaik mozgása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a betegséget a kontinens egyik végétől a másikig hurcolják. A társadalmak hosszabb távon természetesen különféle rendszabályokat hoztak, hogy megvédjék magukat. A beteg, fertőzött vagy gyanús személyek és javak karanténja és elszigetelése, az áldozatok házáinak bezárása, néhány közegészségügyi rendszabály részben magyarázatul szolgál arra, hogy miért tűnt el a pestis az európai kontinensről.⁴¹ Addig azonban két-három évszázadon át szabadon garázdálkodott.

A pestis abban különbözik sok más fertőző betegségtől, hogy akik átesnek rajta és életben maradnak, nem szereznek hosszú távú immunitást. A járvány fokozatos elhalását tehát nem okozhatta az, hogy a lakosság körében jelentős immunis réteg alakult ki. Volt azonban bizonyos hatása annak, hogy „akik véletlenül kevésbé voltak érzékenyek, életben maradtak, és így generációk során át fokozatosan megváltozott a viszony a parazita és a gazdálány között”⁴² és „bár a kórokozó továbbra is létezett, állandóan jelen volt, és az újabb generációk jó részét is megfertőzte, valószínűleg mégis egyre szűkebb területre szorítkozott, szórványossá vált, és viszonylag alacsony halandósággal járt”⁴³

³⁶ M. Livi-Bacci, Firenze, 1978; Del Panta,

³⁷ Del Panta: Le epidemie.

³⁸ C. M. Cipolla, Torino, 1959.

³⁹ Birshen: Les hommes et la peste.

⁴⁰ R. Lomba: Vicende demografiche in Piemonte nell'ultimo, Medioevo (1977). E. Fiumi: Fioritura e decadenza dell'economia fiorentina, II: Demografia e movimento urbanistico (1958).

⁴¹ C. M. Cipolla: Public Health and the Medical Profession. London, 1976.

⁴² Zinsser

⁴³ Uo.

Egy ilyen kegyetlen kór több ismétlődő rohama nyomán a fertőzött népességnek akár a teljes pusztulása is bekövetkezhetett volna. De nem ez történt. Az idők során a katasztrófának, ha az intenzitása nem is mindig, de a gyakorisága mindenképpen csökkent. Sem a fenti (a társadalom védekezése, az immunitás, a szelekció), sem más elképzelések (egyéb társadalmi magyarázatok vagy ökológiai változások) nem adnak elégséges magyarázatot a jelenségre. Bizonyos, nem egészen tisztázott okoknál fogva fokozatos kölcsönös alkalmazkodás ment végbe a kórokozó (a *Yersinia*-baktérium), a hordozó (a bolha), valamint a gazda és egyben áldozat (az ember) között.

Akárcsak más halandósági válságok esetében, a pestissel szemben is kialakult bizonyosfajta társadalmi-népesedési alkalmazkodás és válasz, mégpedig rövid, közép- és hosszú távon egyaránt. A halandóság hirtelen és nagymértékű növekedésének rövid távon kettős hatása van. A betegség terjedése - önálló, egyéni döntés nyomán, szükségszerű következményként, illetve pszichikai-biológiai okokból - csökkenti a fogantatások, születések és házasságkötések számát. A születések számának csökkenése tovább fokozza a járvány negatív demográfiai hatását. Ráadásul a magas halandóság gyakran megszakítja a házasságokat, és szétveri a családi egységeket. A válság végén ellenhatás tapasztalható, amely arra ugyan nem elégséges, hogy kompenzálja az elpusztult életeket és az elmaradt születéseket, mégis csillapítja az összhatást. Az emberek megtartják a válság idején elhalasztott esküvőket, s az özvegyek körében ugrásszerűen megnő a házasságkötések száma. Egyes házaspároknál a gyermeknemzési kedv fellendülése is megfigyelhető. Ezek a tényezők együttesen a termékenység átmeneti növekedését eredményezik. A válság után gyakran a halandóság is a normális alá süllyed, aminek oka, hogy kevesebb a gyerekkorú, és hogy a ragály szelektív hatással volt. A születések és halálozások mérlege javul, és néhány év múltán a veszteségek kiegyenlítődnek. Egy újabb válság nyomán persze a ciklus hamarosan újakezdődhet, amint az 1348 után, a XIV. század hátralévő részében meg is történt, de előfordulhat, hogy előbb egy hosszabb átmeneti intervallum következik, mint a XVI. és XVII. században.

Hosszú távon más tényezők is közbelépnek. A települések elnéptelenedése következtében a pestisjárvány után Európában bőven maradt szabad föld, ugyanakkor munkaerőhiány lépett fel. A családalapítók könnyebben hozzájuthattak a számukra szükséges forrásokhoz. A házasságkötést korlátozó előírások általában enyhültek, nőtt a házasságkötési hajlandóság, ami elősegítette a népesség növekedését. Ezzel is magyarázható például az alacsony házasságkötési életkor a XV. század elejei Toscanában.⁴⁴ A hosszú és rövid távú válaszok egyaránt abba az irányba hatottak, hogy minimalizálják a veszteséget, amelyet a *Yersinia*, a bolha és az egér a társadalomnak és a népességnek okozott.

4. Az amerikai indiánok tragédiája: régi mikrobák, új populáció

„Háromszorosan boldogok azok, akik az óceán közepén, egy még felfedezetlen szigeten élnek, és még soha nem keveredtek fertőző kapcsolatba a fehér emberrel”⁴⁵ - írta az ifjú Melville 1845-ben, amikor visszatért a Marquise-szigetéről. Annak a hatásnak a tragikus természete, amit az európai fehér emberrel - hódítókkal, gyarmatosítókkal, felfedezőkkal vagy hajósokkal - való kapcsolat az Újvilág, a Csendes-óceán és Óceánia bennszülött lakosságára gyakorolt, már a legelső felfedezők idejétől fogva nyilvánvaló volt. Történeti dokumentum akad bőven, válogathatunk a példák között.

Mint köztudott, Kolumbusz 1492-ben ért partot Santo Domingóban (melynek akkor a La Espanola nevet adta). A korabeli lakosság lélekszámát természetesen nem ismerjük, de az első látogatók úgy látták, hogy a sziget olyan sűrűn lakott, „mint Córdoba vidéke”.⁴⁶

Akár elfogadjuk Las Casas becslését, aki 3-4 millió lakosról beszél, akár egy másik becslésnek hiszünk, amely szerint ez a szám még a 60.000-et sem érte el, az tény, hogy a bennszülöttek 1514-ben adózási célból 22.000 személyt számláltak össze, s hogy ezek közül alig húsz évvel később már csupán néhány tucatnyian, legfeljebb néhány százan éltek. Kuba 1512-es adat szerinti 112.000 fős indián lakosságának ugyanez a sors jutott: a század második fele során ez a népesség teljesen el is tűnt.

A fehér ember hódításait megelőzi időkről szóló, merő találgatáson alapuló számadatokat figyelmen kívül hagyhatjuk, de Cook és Borah Közép-Mexikóra - a földrész aztékok lakta legnépesebb körzetére - vonatkozó adatai viszonylag jól megalapozottak. Ezek szerint a bennszülöttek száma itt 1548-ban 6,3 millió; ez a szám

⁴⁴ Firenzében a nők átlagos kora (első) házasságkötésük idején a XV. század első felében volt a legalacsonyabb, majd fokozatos növekedés volt tapasztalható: 1427-ben 17,6, 1458-ban 19,5, 1480-ban 20,8 év volt. A közeli Pratóban az adatok a következők: 1372-ben 16,3, 1427-ben 17,6, 1470-ben 21,1. A falusi adatok minden bizonnyal hasonlóak.

⁴⁵ H. Melville: *Typee*. New York, 1964.

⁴⁶ Ferdinand Kolumbusznak apja feljegyzései alapján készült írása szerint. Vö. S. F. Cook - W. Borah: *Essays in Population History. Mexico and the Caribbean*. Berkeley, 1971.

1580-ra 1,9 millióra, 1605-re pedig 1 millióra zuhant.⁴⁷ Az inkák lakta Peruban, amely a kontinens másik fontos demográfiai gyűjtőmedencéje volt, a toledói alkirály 1572-es látogatásakor megállapított, majd később pontosított adatok 1,3 millió adófizetésre kötelezett indiót emlegetnek; ez a szám 1620-ra 0,6 millióra csökkent. Fentebb, északra, Kanadában Charbonneau szerint a XVII. század elején legalább 300.000 indián élt; ez a szám nem egészen két évszázad alatt alig a harmadára zsugorodott. Thornton állítása szerint az 1500-at követő három évszázad alatt a későbbi Egyesült Államok területét benépesítő indiánok száma 5 millióról 60.000-re csökkent.⁴⁸ E csoportok esetében úgy látszik, hogy mindig az európaiakkal való érintkezés pillanatától kezdve indult meg a demográfiai hanyatlás. Vannak újabb keletű példák is: Darwin hivatkozik Tasmania lakóinak eltűnésére,⁴⁹ a maorik körében Cook kapitány utazásaitól a következő század végéig ugyancsak gyors demográfiai hanyatlás következett be,⁵⁰ feltehetően ugyanez a sors jutott az ausztráliai bennszülötteknek is. Tierra del Fuego lakossága, mely 1871-ben 7-9 ezer főt számlált, mára csaknem kipusztult.⁵¹ Az Amazonas medencéjében voltak olyan embercsoportok, amelyek rendkívüli elszigeteltségük következtében csak századunkban kerültek kapcsolatba gyarmatosítókkal vagy felfedezőkkel, és gyakorlatilag szemünk láttára pusztultak ki.⁵²

A fenti példák bizonyára elégségesek. Az a jelenség, hogy ha valahol Amerikában és Óceániában a bennszülött lakosság kapcsolatba kerül az európaiakkal, ott törvényszerűen hamarosan bekövetkezik a demográfiai összeomlás, elfogadott és jól dokumentált tény. A hanyatlás ideje, foka és tartama - természetesen - a történelmi helyzettől függően erősen különbözhet, de az alapvető mechanizmus meglehetősen egyszerű. A bennszülött lakosság mondhatni szűz talaj volt számos fertőző betegség számára, amellyel korábban soha nem volt dolguk. Ha az érintetlen populációhoz egy felfedezőtől, konkvizitádortól vagy gyarmatosítótól (akinek honfitársai már nemzedékek hosszú sora óta kapcsolatban álltak a betegséggel) eljutott a kórokozó, akkor az ott viharos gyorsasággal tovaterjedt, mégpedig lényegében három tényező következtében:

1. A fertőző betegségek általában hosszabb-rövidebb időre immunizálják azokat az egyedet, akik elkapták a betegséget, de felgyógyultak belőle. Ennek következtében, bár a betegség tovább terjed a népesség körében (mert a helyszínről vagy kívülről eredően újra fertőz), mindig van egy kisebb vagy nagyobb immunizált csoport, amely ellenáll a kórnak, és így csökkenti a pusztítást. Egy érintetlen populációnak azonban elméletileg valamennyi tagja fogékony az addig ott ismeretlen kórokozóra, ezért az új betegség roppant veszteségeket okoz.
2. A többször fertőzött populációban generációk során valószínűleg kiválasztódnak az ellenállóbb egyedek. E tényező híján a betegség különösen erősen hat az érintetlen populációra.
3. Van egy sajátos - komplex és nem teljesen feltárt - kölcsönös alkalmazkodási folyamat a kórokozó (legyen az baktérium, vírus vagy egyéb parazita) és a gazdaszervezet között, amely gyengíti a betegség virulenciáját. Ez a folyamat az érintetlen populációk esetében nem mehetett végbe. A szifilisz, a malária, a kanyaró, az influenza az idők folyamán veszített erejéből. Azt mondhatnánk, a kórokozó „nem érdekelt” abban, hogy a gazdaszervezet, amelytől fennmaradása függ, elpusztuljon, inkább kevésbé károsítja, hogy együtt élhessen vele; így és ezért választódnak ki a kevésbé veszélyes tenyészetek. Egy érintetlen populációban természetesen nem volt idő az ilyen koegzisztencia kialakulására.

Az érintetlen populációk számbeli hanyatlásának (kisebb és gyengébb csoportok esetében pedig akár kipusztulásának) gyökereinél csaknem mindig ott van valamilyen fertőző betegség, melynek hatása pusztító, még ha származási területén esetleg viszonylag ártalmatlan vagy jóindulatú kór volt is. Közép-Amerika története a

⁴⁷ Uo. 2. fejr. Meg kell jegyezzük, hogy a kontinens prekolumbián népességét illető viták távolról sincsenek lezárva. A legalacsonyabb, Kroeber és Rosenblat munkájában szereplő becslés adat (9-13 millió) és a - Cook és Borah kutatásai által alátámasztott - legmagasabb, a Dobyns-féle érték (90-112 millió) között számos köztes érték látott napvilágot. Cook és Borah a hódítást közvetlenül megelőző időszakra vonatkozó 25,2 milliós becslés adata jobbjára a XVI. század végi tendenciákon alapuló retrospektív extrapolációk eredménye, és teljesen spekulatívnak tekinthető. Lásd erre A. Zambardino kritikáját *Mexico's Population in the Sixteenth Century: Demographic Anomaly or Mathematical Illusion?* *Journal of Interdisciplinarity History*, 11. (1980) -, amely, egyebek között 1548-ra 6,3 millió helyett csupán 3,6 millióra becsüli a bennszülött populációt. Mindazonáltal, a XVI. század vége adatainak fényében és számos korabeli beszámoló ismeretében senki sem kérdőjelezi meg a demográfiai hanyatlás tényét.

⁴⁸ H. Charbonneau: *Trois siècles de dépopulation amérindienne*. Montréal, 1984, Presses Universitaires de Montréal. R. Thornton: *American Indian Holocaust and Survival*. Norman, 1987, University of Oklahoma.

⁴⁹ C. Darwin: *The Descent of Man*. New York, é. n.

⁵⁰ D. I. Pool: *The Maori Population of New Zealand, 1769-1971*. Auckland, 1977. Pool becslése szerint az 1770-es 100-200.000-es lélekszám egy évszázaddal későbbre alig valamivel több mint 40.000-re zsugorodott.

⁵¹ H. F. Dobyns, *Current Anthropology*, 7 (1966)

⁵² Uo.

klasszikus példa. A népesség hanyatlása Cook és Borah becslései alapján. 1608-ban a populáció lélekszáma az 1548-ban becsültnek már csak egyhatoda. A hanyatlás a tengerparton erősebb volt (egyheted), mint a hegyek között (egy ötöd). Az 1548-as populáció pedig minden bizonnyal csak töredéke (a két szerző szerint egynegyede) az 1519. évinek (ebben az esztendőben érkeztek meg Cortez katonái).

A dataink szegényesek ugyan, bővebben vagyunk viszont dokumentumoknak és irodalmi tanúságtételeknek. Az első komolyabb járványhullámot a himlő okozta, amely Kolumbusszal érkezett, és megtizedelte La Espanola és Puerto Rico népességét, majd tovább nyomult Mexikóba. Bernal Diaz del Castillo, Cortez egyik hadnagya a következőket írta: „Most vissza kell térnünk Narvaezhez és ahhoz a fekete férfhoz, akit magával hozott, és akit teljesen megfertőzött a himlő; ez a fekete ember végzetes volt Új-Spanyolország számára, mivel ő az oka annak, hogy a himlő betört ide és elterjedt az országban, és oly súlyos pusztítást vitt végbe, amilyenre - az indiók szerint - még nem volt példa. Minthogy pedig semmi jobbat nem tudtak ellene kitalálni, csak annyit tettek, hogy sűrűn mosdottak. És így rengetegen elpusztultak.”⁵³ A himlő megtizedelő az aztékokat, elterjedt egész Guatemalában, majd Közép-Amerikából átterjedt az Inka Birodalom területére, láthatóan megelőzve Pizzarrót és konkvisztádorait.

A második komoly járvány a *sarampion* (kanyaró) volt, amely 1529 és 1535 között érkezett a Karib-szigetéről Mexikóba és Közép-Amerikába. 1545-ben a *matlazahuatl* (azték szó, valószínűleg tífuszt jelent) tört be és söpört végig az egész kontinensen. A pusztulás tovább folytatódott: 1557-ben az influenza egy típusa ütötte fel a fejét, 1563-ban a himlő, 1574-1576-ban a *matlazahuatl*, 1588-ban és 1595-ben ismét a himlő. Sánchez Albornoz, akinek munkájából a fenti információt merítettük, megjegyzi, hogy „a XVII. század folyamán szinte évtizedenként követték egymást az egész földrészre kiterjedő járványok. A következő évszázadban rendszertelenebbeké váltak, egyszersmind földrajzilag korlátozottabb területekre terjedtek ki [...] talán azért, mert az indiókban háromnegyed évszázad után kialakultak bizonyos antitestek, és így már inkább képesek voltak ellenállni a különböző betegségek támadásainak. Azt is mondhatjuk, hogy ezek a betegségek mintegy meghonosodtak, és a helyi lakosság bizonyos mértékig alkalmazkodott hozzájuk.”⁵⁴

A tények igazolják az érintetlen területek elméletét. Az első kontaktust követő évszázad végére egyfajta ellenállás alakult ki, akárcsak Európában a - még pusztítóbb - pestissel szemben, ezt tanúsítja a krízisek intenzitásának, gyakoriságának és egyidejűségének csökkenő mértéke. A demográfiai hanyatlás csak a XVII. század elején állt meg, majd kezdetét vette a gyarapodás. A bennszülött népesség hanyatlásának fő magyarázatát az érintetlen területre betört ragályok jelentik, bár nem lehet számításon kívül hagyni más tényezőket sem, amilyen a népiertés, melyről a dominikánus Bartolomé de las Casas, az indiánok védelmezője is beszámol, illetőleg a kényszermunka, továbbá a termelés átszervezése.⁵⁵

Hangsúlyoznunk kell, az Újvilágban pusztító halálos kórok sokféleségét is. A himlő és a (valószínűleg) tífusz mellett - melyek egyaránt sújtották az Ó- és az Újvilágot - a tüdőbaj, a kanyaró, az influenza és a bárányhimlő is jelentkezett. Böven vannak olyan beszámolók is, amelyek arról tudósítanak, milyen rettenetes pusztítást végzett a himlő Közép-Amerikán kívül egyéb olyan területeken is, melyek lakossága korábban nem ismerte ezt a kórt. A kanyaró hatása mindenütt egyforma volt. „Amikor a kanyaró 1875-ben először jelentkezett a Fidzsi-szigeteken, mégpedig Fidzsi királyának és fiának újdél-walesi látogatása következményeként, a mintegy százötvenezeres népességből negyvenezeren pusztultak el.”⁵⁶ Századunkban, 1952-ben a kanyaró lesújtott az észak-québeci Ungava-öböl indiánjaira és eszkimóira, 1954-ben a világtól elzárt Xingu rezervátum braziliai indiánjaira, 1968-ban pedig a Venezuela és Brazília között húzódó Orinoco-völgy yanamoto törzsére. A modern orvostudomány segítségével ellenére a halandóság mindhárom esetben 10% körül mozgott.

5. Egy demográfiai sikertörténet: a francia kanadaiak

Miután megvizsgáltunk két járvány okozta katasztrófahelyzetet - az európai pestist és az indiók szinte teljes mértékű kipusztulását -, tekintsünk most át egy demográfiai sikertörténetet! A XVII. században a Szent Lőrinc-folyó medencéjébe, a kanadai Québec tartományba, mely ötször akkora, mint Itália, megérkezett néhány ezer pionír. A mai, közel 6,5 milliós népesség túlnyomó része ezekre az ősökre vezeti vissza családfáját. Ez a maroknyi bátor telepes szembeszállt a kegyetlen és ellenséges éghajlattal, gyorsan alkalmazkodott a körülményekhez, és hála a természeti erőforrások és a művelhető földek bőségének, gyors sokasodásnak indult. 1776-ban Adam Smith a következőket írta: „Valamely ország jólétének leghatározottabb jele a lakosság számának a növekedése. [...] Az észak-amerikai brit gyarmatokon azonban úgy találták, hogy a lakosság száma

⁵³ Bernal Diaz del Castillo, Madrid, 1968.

⁵⁴ Sánchez Albornoz: La población de América Latina.

⁵⁵ Uo. Bartolomé de las Casas nagy hatású írása 1542-ben jelent meg.

⁵⁶ H. Zinsser

hús vagy huszonöt év alatt emelkedik a duplájára. Emellett ez a növekedés ma nem is elsősorban a bevándorlásnak, hanem a faj nagymérvű természetes szaporodásának a következménye. Gyakran ötven, száz és néha még több egyenes leszármazott veszi állítólag körül azokat, akik ott magas kort érnek meg.⁵⁷

Mások, Benjamin Franklintól Thomas Malthusig, hasonló megfigyeléseket tettek. Leszögezhetjük, hogy állításaik a lényegét tekintve helyesek, és jórészt kielégítő magyarázatot adnak a néhány tízezer észak-amerikai telepes demográfiai gyarapodására, akiknek száma a XVIII. század és a XIX. század vége között nyolcvanmillióra szaporodott.

A pionírok és telepesek életerejéhez hozzáadódott a bevándorlók folyamatos áradata, mely csak növelte Észak-Amerika és Óceánia európai eredetű populációinak demográfiai sikerét. Kiszámították, hogy 1840-1940 között a bevándorlás a lakosság növekedésének Argentínában csaknem 40, az Egyesült Államokban csaknem 30, Brazíliában és Kanadában valamivel több mint 15%-át tette ki.⁵⁸

Két oka is van, hogy éppen Francia Kanadát választottuk példának. Először is, mert itt a XVIII. századtól kezdve elsősorban nem a bevándorlás idézte elő a populáció növekedését, másodsor, mert a kanadai írásos források viszonylag nagy mennyiségben és igen jól feldolgozott állapotban állnak rendelkezésünkre, így ez lehetővé teszi, hogy elemezzük a franciák amerikai sikerének demográfiai okait.

Jacques Cartier 1534-ben fedezte fel a Szent Lőrinc-folyamvidéket, ahol a következő évszázad folyamán franciák telepedtek le. Québecet 1608-ban alapították; 1627-ben a terület gyarmatosítására megalakult a „Száz Társ” Társaság, majd 1663-ban a francia király közvetlen irányítása alá került a gyarmatosítás folyamata.⁵⁹ 1680-ra a gyarmat már jócskán kiépült a Szent Lőrinc-folyó partján, és a 14 egyházközség 10.000 lelket számlált. A következő száz év folyamán az eredeti mag a tizenegyszeresére nőtt, mégpedig szinte kizárólag a természetes szaporulatnak köszönhetően.⁶⁰

Québec megalapításától (1608) 1700-ig a teljes bevándorlási létszám alig 15.000 főre tehető, ami csekély töredékét jelentette a korabeli francia népességnek (1 millió lakosra nagyjából 8 kivándorló jut), miközben a közeli Anglia, a maga egyharmadnyi népességével, 1630 és 1700 között 380.000 emigránst küldött az Újvilágba. Alapos kutatással kiderítették, hogy az 1700 előtt bevándorolt személyeknek (4997 fő) csupán egyharmada alapított családot a gyarmatokon. A többiek vagy visszatértek Franciaországba, vagy meghaltak, mielőtt házasságot kötöttek volna, vagy - bár ez kivételes esetnek számított - nem kötöttek házasságot.

EPILÓGUS

Két évszázaddal ezelőtt, amikor az emberiség megindult a nagyobb demográfiai rend és hatékonyság útján, példátlan népességnövekedési ciklus vette kezdetét. Ez a ciklus a gazdag országokban már végéhez közeleg, ugyanakkor a szegény országokban még teljes lendülettel folytatódik. A világ népessége akkor érte el az egymilliárdot, amikor a gőzgép forradalmasította a közlekedést; a kétmilliárdot az első világháború után érte el, amikor a repülőgép megszokott közlekedési eszközzé vált; a hárommilliárdos lélekszám az űrhajózás korának beköszöntével alakult ki. A negyedik és az ötödik milliárdhoz nem fűződött ilyen, egyébként is forradalmi korszakváltás: ezek dátuma 1973 és 1987.

Ez a növekedési folyamat sokak szerint úgy működik, mint valami rugó, amely minél jobban össze van préselve, annál nagyobb erővel löki ki a felhalmozott energiát. Gazdasági szempontból a csökkenő hozadék előbb-utóbb csökkenő életszínvonalhoz fog vezetni, mivel a föld, a víz, a levegő, az ásványkincsek kötött és korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Mivel pedig csak részben helyettesíthetők pótanyagokkal, valamikor szükségszerűen gátat vetnek a növekedésnek. A demográfiai növekedés és a környezet pusztulása közötti összefüggés ugyancsak nyilvánvaló. Gondoljunk a terjeszkedő ipar által okozott környezetszennyezésre és arra az általános ökológiai romlásra, ami a mezőgazdasági, az ipari, a lakóhelyi és más emberi tevékenység hatására bekövetkezik. A demográfiai növekedés ezenfelül veszélyt jelent az egészségügyi és szociális rendszerekre is, mivel az élelmiszer-termelés nem bővíthető a végtelenségig, valamint mert elkerülhetetlenül bekövetkeznek a jobb életkörülményeket kereső egyének, csoportok és népek közötti versengés nyomán kialakuló konfliktusok.

Egy másik tábor viszont tökéletesen meg van győződve arról, hogy az emberiség képes lesz alkalmazkodni a nagyobb lélekszámhoz. A technológiai fejlődés - állítják - lehetővé teszi a primer források helyettesítését, és elősegíti a nagyobb mezőgazdasági hozamok elérését. Ráadásul az energia, a primer források és az élelmiszer

⁵⁷ A. Smith: A nemzetek gazdasága. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó

⁵⁸ J.-C. Chesnais: La transition démographique. Paris, 1986.

⁵⁹ Charbonneau et al.: Naissance d'une population. Montréal, 1987.

⁶⁰ H. Charbonneau: Essai sur l'évolution démographique

viszonylagos ára történetileg tekintve alacsony szinten van, a piac pedig, amely a hiányra az árak emelkedésével fog reagálni, stimulálólólag hat majd a technikai fejlődésre, ezzel garantálva a termelékenység növekedését és a források helyettesítését. Ami pedig az összehangolatlan termelés költségeit illeti, vagyis azt az árat, amit az emberiség a környezet elszennyezéséért fizet globálisan, az optimisták szerint „internalizálhatjuk” e költségeket, vagyis azokkal fizettetjük meg, akik felelősek értük. Végso érvük szerint az emberiség jóléte a tudományos és a gazdasági fejlődés következtében folyamatosan növekszik, és semmi okunk attól tartani, hogy ez a helyzet megváltozhat.

Nehéz, sőt szinte lehetetlen választani a két jövőkép között. A magunk részéről az emberiség népesedéstörténetét úgy igyekeztük tárgyalni, mint a kényszer és a választás közötti folyamatos kompromisszumkeresést. A kényszert az ellenséges környezet, a betegségek, a hozzáférhető élelem és energia korlátozottsága, újabban pedig a környezetszennyezés jelenti. A választás lehetőségei közé tartoznak a rugalmas házasságkötési és reprodukciós stratégiák, a mobilitás, a migráció, a telepítés és a védekezés a betegségekkel szemben. A kényszer és a választás erői közötti kölcsönhatás újra meg újra kimozdította a népességet a demográfiai egyensúlyból, aminek következtében hosszú növekedési ciklusok és stagnáló, sőt visszaeső fázisok váltogatták egymást. Az egyensúly ismételt helyreállítását nem tekinthetjük spontán önszabályozó mechanizmus következményének, amely minimalizálná a szenvedést és a veszteséget, sokkal inkább olyan bonyolult alkalmazkodási folyamatnak, amely megjutalmazza a rugalmasabb népességeket, és bünteti a merevbbeket és gyengébbeket. Sok populáció megoldotta az önszabályozást, miközben ez másoknak még nem vagy csak megkésve sikerült, aminek következtében súlyos árat kellett fizetniük: a megnövekedett halandóság, demográfiai visszaesés, sőt esetenként akár a megsemmisülés terhét, tragédiáját. Voltak olyan embercsoportok is, amelyeknek katasztrófákkal szembeni védekezőképességét hibás döntések gyengítették, s ez fokozta demográfiai sérülékenységüket.⁶¹

Amikor megpróbálunk a jövőbe tekinteni, nemcsak a következő évtizedek egészen bizonyos számbeli növekedésével kell számot vetnünk, hanem azokkal a „választási” mechanizmusokkal is, amelyek az emberiség rendelkezésére állnak, és meg kell vizsgálnunk, hogy ezek a mechanizmusok képesek-e kiegyensúlyozni a külső kényszereket, és lesznek-e olyan hatásosak, mint a múltbeliek voltak.

Az elkövetkező évtizedekben a demográfiai impulzus önmagában is számos populáció megduplázódásához fog vezetni. Ennek az impulzusnak a leszorítása érdekében folyamodott Kína az egygyermekes törvény bevezetéséhez, ami azt jelenti, hogy a termékenység jóval a hiánypótló szint alatt marad. Tudjuk azonban, hogy a populációk többségének a termékenységi szintje jóval meghaladja a hiánypótló értéket, így a magas termékenység hatását hozzá kell adni az impulzushoz. Az ENSZ egy ideje meglehetősen pontos és folyamatosan karbantartott előrejelzést készít a világ népességének növekedéséről.⁶²

Az előrejelzés legérdekesebb adatai a következők:

Jelentős népesedés-földrajzi változások várhatók: 1950 és 2025 között a fejlett országok népességének részaránya 33,1%-ról 16%-ra csökken; Európa részaránya még látványosabban összezsugorodik: 15,6%-ról 6%-ra.

A szegény kontinensek népességnövekedése nem lesz egyenletes. Ugyancsak az 1950-2025 közötti periódust vizsgálva, e kontinensek lakosságának a világ össznépességéhez viszonyított aránya a következőképpen alakul: Latin-Amerikáé 6,6%-ról 9%-ra, Ázsiáé 54,7%-ról 57,7%-ra, Afrikáé (ahol, mint tudjuk, a termékenység rendkívül nagy) 8,9%-ról 18,7%-ra emelkedik.

Az elmúlt 40 és az elkövetkező 35 év ugrásszerű és változó demográfiai növekedése jelentősen meg fogja változtatni a világ legnépesebb országainak rangsorát. Nigéria az 1950-es 14. helyről 2025-re a 4. helyre, Pakisztán a 13.-ról a 6.-ra kerül, Japán viszont az 5.-ről a 11. helyre esik vissza. Mindazok az európai országok, amelyek 1950-ben az első húsz között szerepeltek (Németország, az Egyesült Királyság, Olaszország, Franciaország, Spanyolország és Lengyelország), 2025-re kikerülnek ebből a kategóriából, három afrikai ország (Etiópia, Zaire és Tanzánia) viszont bejut ide. 1950-ben csak 4 ország népessége volt nagyobb százmilliónál; 2025-re az óriások száma 15 lesz. Ennek következtében a hagyományosan egymással konfliktusban vagy egyszerűen közvetlen kapcsolatban lévő országok lélekszámaránya meg fog változni. És bár az országok közötti kapcsolatokat elsődlegesen politikai, kulturális és gazdasági tényezők határozzák meg, a relatív lakosságszám

⁶¹ Ilyen esetek még századunkban is előfordultak. Gondoljunk például az erőszakos kollektivizálás katasztrófális következményeire a kínai Nagy Ugrás idején, amikor az 1958-1962 közötti négy év alatt 30 millióval többen haltak meg Kínában, mint máskor, vagy a Szovjetunióban 1932-1933-ban bekövetkezett válság hasonló következményeire, amelyeket minden bizonnyal tovább súlyosbított a vidéki körzetekben végrehajtott erőszakos kollektivizálás.

⁶² World Population Prospects. New York, 1986, United Nations. World Population prospects 1988. New York, 1989, United Nations. World Population Chart 1990. New York, 1990, United Nations.

sem közömbös faktor. Aligha lenne meglepő, ha az arányok ilyen megfordulása bizonyos következményekkel járna. Továbbá mit várhatunk az olyan, hagyományosan konfliktusban álló és különböző rátával növekedő országok számarányának megváltozásától, mint Törökország és Görögország, Brazília és Argentína, Izrael és a közeli arab országok (vagy az arab lakosság Izrael állam határain belül)?

A jövő század második felében a világ népessége alighanem eléri a jelenlegi lélekszám kétszeresét. Azt azonban már nehéz megmondani, hogy ez a növekedés veszélyezteti-e majd a gazdasági és társadalmi fejlődést, mivel, amint többször is hangsúlyoztuk, a népesség nem független változó, hanem alkalmazkodik azokhoz a lehetőségekhez és reagál azokra a korlátokra, amelyekkel a növekedés során szembesül. A tudósok különböző korokban, különböző hatékonyságú eszközök birtokában megpróbálták megbecsülni a Föld eltartóképességét, vagyis azt a maximális népességet, amely a tér, a táplálék és a technika korlátai mellett képes megélni rajta. Hosszasan tárgyalhatnánk ezt a kérdést, mivel Giannaria Orteshez hasonlóan nem szívesen gondolunk egy olyan világra, ahol az emberiség „úgy elszaporodik, hogy többen lesznek, mint ahányan képesek levegőhöz jutni, többen, mint ahányan elférnének a Föld színén, a legmélyebb völgyektől a legmagasabb hegycsúcsokig, és úgy összezsúfolódnak, mint a szárított heringek a hordóban”,⁶³ még ha ezt az állapotot bizonyosfajta technikai fejlődés lehetővé is tenné.

A Föld eltartóképességére vonatkozó tudományos becslések, amelyek általában az élelmiszer-termelési kapacitáson alapulnak - annyira eltérőek, hogy útmutatásul nem használhatók. Ha csak az utóbbi néhány évtizedben felmerült adatokat említjük is, az értékek a Giland által megadott minimális 7,5 milliárdtól a Colin Clark „felső” becslése szerint egészen 150 milliárdig terjednek.⁶⁴ A Föld által eltartható népesség így az emberiség mai létszámának másfélszerese és harmincszorosa közé esik. Az eredményeknek ez a sokfélesége természetesen az alkalmazott hipotézisek sokféleségére vezethető vissza. E becslések realitását csak agrártechnikai megfontolások alapján lehetne megítélni, amelyek azonban nem tartoznak illetékességünk körébe. E becslések persze ugyanakkor mind statikus természetűek, és így nem veszik figyelembe a növekvő népesség és a források kihasználási technikája közötti összefüggést. Amellett ezek a számítások szinte kizárólag a Föld élelmiszer-termelő kapacitásának mértékén alapulnak, amely ugyan a legfontosabb szükségletünk kielégítésére szolgál, mégsem tekinthető egy modern túlélési modell egyedüli releváns adatának.

A világ jövőbeli népességnövekedésével és élelmiszerforrásaival kapcsolatban nem kívánjuk megerősíteni sem a derűlátók, sem a vészmadarak állításait. Megpróbáljuk azonban tisztázni, vajon a népesség rendelkezésére álló „választások” mechanizmusai, amelyek a kényszerek érzékelése nyomán lehetővé teszik a növekedés szabályozását, gyengébbek vagy erősebbek-e, mint a múltban voltak. Záró gondolataink éppen ezt célozzák. Megvizsgáljuk a kényszerek érzékelésének kérdését és a választás és szabályozás mechanizmusainak működését.

A kényszerítő erők elemeinek érzékelése egy sor komplex problémát vet fel. A populáció növekedési impulzusának adott szintje mellett a korrekciók - például a születések számának megváltoztatása - csak jelentős késéssel éreztetik hatásukat. Ezek között számos olyan „vészjel” van, amely csak lassan válik érzékelhetővé: a környezet romlása például csak a kár bekövetkezése után válik teljes mértékben érzékelhetővé. Egy völgy erdőségeinek kipusztítása a folyók vízszintjének katasztrofális emelkedésével jár, de ez csak jóval a folyamat megkezdődése után válik észrevehetővé. A szén-dioxid és más gázok légköri felhalmozódása nyomán bekövetkező „üvegházhatás” csak évtizedekkel később tűnik fel, sőt a felmelegedés kezdeti fázisa hibásan - akár pozitív folyamatként is értelmezhető.

A hagyományos falusi társadalmakban a demográfiai növekedés nyomán bekövetkező problémák valószínűleg hamarabb tudatosultak, mint a modern társadalomban. Egy falu, egy völgy, egy körzet lakói közvetlenül tapasztalhatták egy demográfiailag telített körzetben létesülő újabb település negatív hatásait, és képesek voltak a fokozatos alkalmazkodásra, bár a szabályozó mechanizmus rendelkezésre álló eszközei kevésbé voltak hatékonyak, mint ma. A piacok expanziója és integrációja, valamint a kereskedelem fejlődése azzal járt, hogy az egyéni érzékelés előtt egyre inkább rejtve marad a természeti erőforrások (pl. a föld) és a fogyasztói javak közötti összefüggés. Hongkong például úgy növekedhetett minden mértéket felülmúlva, hogy a mezőgazdasági termékeket az Egyesült Államokból és Argentínából szállítja, és a legkevésbé sem kell törődnie az elfogyasztott gabona vagy marhahús és az e javakat előállító falusi környezet közötti összefüggéssel. Ez a fajta közöny szükségszerű velejárója a gazdasági fejlődésnek, de fel kell figyelünk arra, hogy ezáltal megszűnt a közvetlen

⁶³ G. Ortes: *Riflessioni sulla popolazione delle nazioni per rapporto all'economia nazionale* [1790]. In *Scrittori classici italiani di economia politica*. Milano, 1804.

⁶⁴ K. Blaxter: *People, Food and Resources*. London, 1986, Cambridge University Press. Az eltartóképesség megbecslésére irányuló kísérletek története legalább a múlt századra nyúlik vissza. 1890-ben E. G. Ravenstein úgy számította, hogy a maximálisnak tekinthető 6 milliárdot a XXI. század második felében fogja elérni az emberiség. Lásd Ravenstein on Global Carrying Capacity. *Population and Development Review* (1990).

kapcsolat a demográfiai választás főszereplője, az egyén és a kényszerítő erőket produkáló környezet között. Manapság, ahogy az egyének, intézmények és kormányok egy kisebb csoportja kezd rájönni a környezeti jelenségek globális természetére és kölcsönös összefüggésére, ez a kapcsolat lassan kezd helyreállni.

Egy közbülső, gazdasági szinten az árak fluktuációja bizonyos „vészjeleket” ad, jelzi az alapvető javak fenyegető hiányát, és azt, hogy amennyiben nincs lehetőség a kínálat növelésére, akkor a helyzet korrekciója érdekében szükség van a kereslet csökkentésére (aminek hosszabb távon demográfiai következményei is lehetnek). Az árrendszer jelzései azonban nem mindig megbízhatóak, és az ártámogatási politika rendszere is torzítólag hathat a folyamatra. Az a tény, hogy a termelési költségekben nem szerepelnek a környezeti károk, jelentősen eltorzítja azt a „jelzést”, amit az árak volnának hivatottak közvetíteni.

Az elmúlt két évszázad előrehaladása az utóbbi évtizedekben folytatódott, a várható élettartam még ott is tovább nőtt, ahol amúgy is magas volt. Mindamelllett nem szabad alábecsülnünk azt a tényt, hogy a halandóság további csökkenését meggátolhatják az emberélet mesterséges fenntartásának növekedő költségei: ilyenek a javuló gyógyászati technológia és az egészségügyi ellátás költségei, valamint azok a morális terhek, amelyeket az állandó terápiás függés vagy az értelmetlen kezelés okozta szenvedés és a magány idéz elő. Mi több, számításba kell vennünk azokat az újonnan felbukkant betegségeket (AIDS), amelyek megjelenése - legalábbis részben - új viselkedési mintákat vált ki, valamint a vírusoknak azt a képességét, hogy az idők folyamán változásokon mennek keresztül; nem feledkezhetünk meg az olyan ismert kórok szedte áldozatokról, mint például a rák, amely tagadhatatlanul kapcsolatban áll az embernek a környezetéhez főződő viszonyában beállott változásokkal, beleértve a táplálkozási szokások megváltozását; és gondolnunk kell az olyan növekvő fontosságú, új és kifinomultabb környezeti ártalmakra, amilyen például a stressz, amely számos negatív következménnyel jár.

Miközben a modern társadalom kétségkívül jobban fel van készülve a halandóság és a termékenység szabályozására, mint a régi társadalmak, a választás másik mechanizmusa, nevezetesen a migráció esetében nem így áll a helyzet. A világ benépesülése a vándorlás és a letelepedés révén valósult meg, ami a létező vagy lehetséges erőforrásoknak megfelelően terítette szét a népeiséget. A letelepedésnek ez a „szabadsága”, amely a modern időkben a mérsékelt égövi Amerika és Ausztrália európaizálódását eredményezte, mára alaposan meggyengült. Az egyes nemzetek, mindenekelőtt politikai megfontolásokból, általában olyan marginális tényezőként kezelik a bevándorlást, ami csak meglehetősen merev keretek között és csak kis számban engedhető meg. A jövedelmi és vagyoni szintek közötti óriási különbségek és a mobilitás viszonylag könnyű körülményei között ez talán nem is lehet másképpen. Emellett tény az is, hogy nincsenek már gazdátlan és hozzáférhető területek, amelyek utat nyithatnának a demográfiai felesleg számára, és amelyek az emberi népesség, a növények és állatok áttelepítése nyomán gyarmatosíthatók lennének.⁶⁵ Ráadásul a nagyobb gazdasági integráció (például a külkereskedelem megnövekedett értéke a termeléshez képest) a népek és etnikai csoportok nagyobb szétválasztásával jár együtt; az új - és gyakran mesterséges határok közé szorított - nemzetállamok megalakulása az eredetileg keverten elhelyezkedő etnikai csoportok új elrendeződéséhez vezetett, mégpedig jól körülhatárolt politikai egységek határain belül. Az etnikai csoportok szembenállása az országhatárokon belül sem ritka, így aztán a migráció, a „választás” e fontos eszköze a múlthoz képest veszített a jelentőségéből.

Mérlegünknek van tehát tartozik és követel rovata, és nem könnyű kiszámolni, végül is mi az egyenleg, bár az nem kétséges, hogy ha a születéskorlátozás képessége egyetemes lesz, a növekedés szabályozásának döntő tényezőjét fogja képezni.

Engedtessek meg még egy utolsó gondolat. Az ember egyre gyakrabban hallja, hogy a népességnövekedés kontrollját egyre inkább olyan pozitív értéknek fogják fel, ami nem igényel se igazolást, se megerősítést. Környezetünk - még ha a korlátokat újra meg újra ki is lehet tágítani - kétségkívül véges, és a korlátlan növekedés fokozódó kockázatok nélkül nem folytatódhat. Ez a megfigyelés eléggé meggyőző, hogy az emberi fajnak a demográfiai önmérséklés, sőt egyes esetekben a negatív növekedés hosszú fázisára kell felkészülnie.

Nem szabad megfélemednünk egy másik tényezőről sem: a demográfiai növekedés bizonyos határokon túl gazdaságtalan méretekhez vezet, ami azt jelenti, hogy a gazdaságos méretek tendenciája, amely az emberiség történetében mindaddig érvényesült, a visszajára fordul. A növekedéssel járó szociális, egészségügyi és környezeti problémák olyan közigazgatási gondokat fognak jelenteni, amelyek nagyobb ütemben növekednek, mint maga a népesség. Ugyancsak jelentkezik a méretek gazdaságtalansága a szegénység, a rossz táplálkozás és az írástudatlanság terén: a gyors demográfiai növekedés még az általános gazdasági fejlődés viszonyai között is azt jelenti, hogy bár a hátrányos helyzetűek aránya (az összlakosság százalékában) csökkenni fog, a szegények, alultápláltak és írástudatlanok abszolút száma akkor is növekedni fog.

Tehát kijelenthetjük: igenis van empirikus igazolása annak, hogy gátat kell vetni az emberiség mértéktelen szaporodásának; de még ha nem volna így, a korlátozás a globális életben maradás stratégiájának elemévé vált, és így egyre kevésbé a trendek, hanem inkább az értékek kérdése a döntő. A jövő nemzedékek fogják majd

⁶⁵ A. W. Crosby: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. London, 1986.

igazolni, hogy milyen mértékben esik egybe az emberi történelem az emberi értékekkel - legalábbis a demográfia korlátozott, de semmiképp sem jelentéktelen területén.

Idézetek

Segíteni, hogy kifejezhessem magam, eldönteni, hogy mennyi a már megtett út, és mi van még hátra - ezt jelenti a meghallgatás. (az ügyelő) ....vezet, hogy elbeszéljem azt is, amit még sötétség leplez, amit eddig még el kellett hallgassak. Figyelmességétől félelmem is enyhül. Ha elmondom, amiről hallgatni akarta, felszabadulok.⁶⁶

Amíg szeretni tudsz, fiatal maradsz.⁶⁷

Az élet olyan, mint a kerékpár. Nem esel le róla, amíg nyomod a pedált.⁶⁸

Ne legyen kultúra magyarság és magyarság kultúra nélkül.⁶⁹

A gyermeknevelés egy rész öröm és egy rész gerillaháború.⁷⁰

Egy dolog eszméket vetni, más dolog learatni őket.⁷¹

Mi mindent érhetne el a felnőtt ember, ha megvolna benne a gyerek türelme és koncentrációja.⁷²

Annak oka, hogy több embert öl meg az aggodalom, mint a munka, az, hogy több ember aggodalmaskodik, mint dolgozik.⁷³

Az ember eleve a természet része, még akkor is, ha megkülönbözteti magát tőle, azért, hogy kihasználhassa.⁷⁴

infó IV. évfolyam, 1. szám.

Lezárva: 2002. január 25-én, Debrecen.

"Segítőkéz" Lelkisegély Telefonszolgálat

4024. Debrecen, Varga u.1.

Az Infó megjelenését támogatta: Magyar Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottsága

Kozma Ferencné, © Rénes László ®

⁶⁶ Alfred Vannesse

⁶⁷ Pabló Casals

⁶⁸ Claude Pepper

⁶⁹ Kodály Zoltán

⁷⁰ Ed Asner

⁷¹ Wittgenstein

⁷² Erich Fromm

⁷³ Robert Lee Frost

⁷⁴ A. J. Toynbee